

YYSQ – www.yysq.org

www.elmler.net

İntellektual-Elektron Kitabxananın təqdimatında

“Gənc elektron elm” N 54 (11 - 2014)

Sona Xəyal

**Dünya sənin,
dünya mənim,
dünya heç kimin...**

(Məmməd Araz yaradıcılığı əsasında)

Elmi-filoloji kitab

2014

www.elmler.net

Virtual Internet Resurs Mərkəzinin təqdimatında

“Gənc elektron elm”: 54 (11 - 2014)

Bu elektron nəşr Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Gənclər Fondu tərəfindən qismən maliyyələşdirilən, Yeni Yazarlar və Sənətçilər Qurumunun “Gənc elektron elm – Virtual Internet resurs mərkəzi” innovativ-intellektual layihəsi çərçivəsində rəqəmsal nəşrə hazırlanır və yayımlanır.

Elektron kitab N 54 (11 - 2014)

Layihənin maliyyələşdirir:

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında

Gənclər Fondu:

<http://youthfoundation.az>

YYSQ - <http://www.yysq.org>
<http://www.elmler.net>

Kitab YYSQ tərəfindən e-nəşrə hazırlanıb.

YYSQ - Milli Virtual-Elektron Kitabxananın e-nəşri

**Virtual redaktoru və e-nəşrə hazırlayanı: Aydın Xan (Əbilov),
yazar-kulturoloq**

Azərbaycan Gənc Alimlərinin ELEKTRON KİTABXANASI

AZƏRBAYCAN
GƏNCLƏR FONDU

İntellektual resurs YYŞQ və www.kitabxana.net – Milli
Virtual-Elektron Kitabxananın bir bolumü olaraq hazırlanıb.

Sona Xəyal

Dünya sənin,
dünya mənim,
dünya heç kimin...

(Məmməd Araz yaradıcılığı əsasında)

Bakı, YYSQ – 2014

MÜASİRLƏRİM SERİYASINDAN: MƏMMƏD ARAZ

SONA XƏYAL

Dünya sənin,
dünya mənim,
dünya heç kimin...

(Məmməd Araz yaradıcılığı əsasında)

Elmi-filoloji kitab

Bakı – 2003

**Kitab Xalq şairi Məmməd Arazın
70 illik yubileyinə ithaf olunur**

Elmi redaktoru:
filologiya elmləri doktoru, professor
Azadə MUSAYEVA

Redaktoru:
Səidə HƏMİDQIZI

Sona Xəyal. “Dünya sənin, dünya mənim, dünya heç kimin (Məmməd Arazın yaradıcılığı əsasında)”. Bakı-2003, 80 səh.

Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İstututunun böyük elmi işçisi Sona Xəyalın sayca 18-ci kitabıdır. Monoqrafiyada Məmməd Arazın şəxsiyyəti, ömr yolu, ədəbi fəaliyyəti şairin poeziyası, publisistikası və elmi tənqid məqalələri əsasında araşdırılır.

ZƏR QƏDRİN ZƏRGƏR BİLƏR

Gənc istedadlı şairə və ciddi ədəbiyyatşunas-alim Sona Xəyalın Məmməd Araz yaradıcılığına həsr etdiyi "Dünya sənin, dünya mənim, dünya heç kimin" adlı araşdırmasını maraqla oxudum və elə mətnin ilk səhifələrindən qeyri-ixtiyari yazımın başlığına çıxardığım el deyimi yadıma düşdü: Zər qədrin zərgər bilər.

Doğrudan da, son dərəcə zəngin, əlvan Məmməd Araz poeziyasının ədəbiyyatımızda zər qiyməti varsa, Sona Xəyal bu şeiri zərgər dəqiqiliyi ilə incələyə və dəyərləndirə bilmışdır.

Şairin yaradıcılığında dünya haqqında, həyat və ölüm barədə dərin fəlsəfi düşüncələri, Arazla ikiyə ayrılması azmış kimi indi də üstəlik Qarabağ dərdini yaşamağa məhkum olmuş Vətənimizin ağrıları, həzin məhəbbət lirikası və nəhayət təbiət gözəlliklərinin bir rəssam fırçasıyla çəkilmiş zərif lövhələri – Sona Xəyalın şair-tədqiqatçı qələmiylə araşdırılır, mövzular üzrə sapa düzülüb sistemləşdirilir. Nəticə etibarilə Məmməd Araz dünyasının dolğun elmi təhlilini görürük.

Hər bir böyük şairin həyatında olduğu kimi Məmməd Arazın da ömürlüyündə ağır sınaq məqamları, qınaqlara hədəf olduğu, pisikdirildiyi günlər olub. Yaddaşım məni aldatmırsa belə bir dövr onun "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzetində işlədiyi vaxta təsadüf edir. Həmişə başı bələli olan Nəriman Nərimanovla bağlı hansısa yazını qəzətdə verdiyinə görə töhmət almış, tənbeh olunmuşdu. O zaman mən şeirlərini sevdiyim şairə azacıq da olsa

Sona Xəyal

Məmməd Araz (yaradıcılığı əsasında)

təsəlli vermək məqsədiylə onun kitabı haqqında “Hamımızın dünyası” adlı bir məqalə yazdım və hətta “Kommunist” qəzetində dərc etdirə bildim.

Məmməd Arazın 70 yaşını qeyd etdiyimiz günlərdə fürsətdən istifadə edib bu 80-ci illərin məqaləsindən bəzi parçaları burda göstirmək istəyirəm:

“Məmməd Arazın yüksək poetik ilhamla yazılmış şeirlərini oxuduqca, şeirlərdə əks olunmuş Azərbaycan təbiətini gözlərin önündə canlandırır, düşünürsən ki, o, coğrafiya fənnini mənimseməyə başladığı vaxtdan çox-çox qabaqlar bu fənnin predmetini, mövzusunu mənimseyib... Məmməd Araz şeirinin ilk təməl daşı doğma təbiətə vaqiflik və ana dilinin bütün incəliklərinə bələdlikdir... Bu bələdlik yalnız söz, ifadə, deyim tərziyə məhdudlaşdırır. Məmməd Araz üslubunun xüsusiyyəti ondadır ki, şair – özünün çox işlətdiyi “gurşad” sözünü dilimizin güclü leysanına şamil etsək – bu cilovsuz selin qarşısına möhkəm bəndlər-bərələr çəkə bilir və obrazlar, fikirlər axınıni müxtəlif vəznlərin məcrasında yerləşdirməyi bacarır...

Məmməd Araz şeirində sanki fikirlər sözlərin boynuna biçilib: nə vəznin boş xanələrini doldurmaq üçün artırılan lüzumsuz kəlmələr var burda, nə də darısqal dil köynəyində çırpınan düşüncələr. Söz köpüyündə görünməz olmuş, itib-batmış obrazlar da yoxdur, qəliblənmiş təşbehlər də... Necə deyərlər məzmun formaya kip geydirilib, forma məzmunun əynində tarım durur (“Sızsız” kitabı, 1992, səh. 316).

Bir çox istər yaşılı, istər gənc şairlər haqqında məqalələr çap etdirmişəm. Təbii ki, ürəyimin istəyiylə

yazdığını bu yazılar üçün heç kəsdən təşəkkür ummamışam. Amma hər halda unutmuram ki, Məmməd Araz bu məqaləmə görə mənə telefon edib təşəkkürünü bildirən istisnalardandır.

Sona Xəyalın araşdırması haqqında yazdığını bu yazıda belə bir haşıyə verdiyimə görə üzr istəyirəm. Amma məsələ ondadır ki, Sonanın Məmməd Araz poeziyası haqqında dedikləri əksər halda mənim bu şair haqqında düşündüklərimə tam uyğundur. Sona Xəyal Məmmədin yalnız poeziyasını yox, şəxsiyyətini də tamamilə doğru-dürüst səciyyələndirir. Tədqiqatçı şairin vaxtlı-vaxtında layiqincə dəyərləndirilmədiyinin də üstündən keçmir.

Əlbəttə, həqiqi sənətkar yazıb-yaradarkən heç vaxt əməyinin mükafatlandırılması haqqında, yaxud hər hansı fəxri adlar barədə düşünmür. Bu sayaq imtiyazlara həsəd aparanlar, yalnız bu adlara, mükafatlara tamarzı qalanlardır. Çünkü onlar özlərini ədəbiyyatda yaradıcılıqlarıyla deyil, məhz bu formal sənədlərlə təsdiq etmək istəyirlər. Bax belələri haqqında Məmməd Araz gözəl deyib: “Sübuta çalışır öz varlığını, yalnız varlığına inanmayanlar”.

O dövrlərdə Məmməd tamamilə təbii olan yüngülvari gileyə: “böyük bir işimə mükafat nədir, bir çımdık “sağ ol” da deyən olmadı” – yazırkı, çünkü o vaxtin ixtiyar sahibləri şairin poeziyamızda gördüyü işi, onun çağdaş şeirimizdə tutduğu yeri dərk etməkdə aciz idilər. 1987-ci ildə Yaziçilar Birliyinin rəhbəri seçiləndən və Dövlət mükafatları Komitəsinin sədr müavini təyin ediləndən sonra mən bundan əvvəl mükafata təqdim olunmuş və

bu mükafatı almamış Məmməd Arazi yenidən (özü də çoxlarını narazı salaraq tək, şəriksiz) mükafata təqdim etdim və o, çoxdan layiq olduğu Dövlət mükafatını aldı. Sonrakı illerdə Məmməd daha da yüksək adlara, təltiflərə layiq görüldü. Bütün bunlardan daha vacibi və önəmlisi o, xalqımızın ən çox sevdiyi şairlərdən biri kimi geniş şöhrət qazandı.

İndi Məmməd Arazın vaxtilə süni surətdə kölgədə saxlanılması inanılmaz bir vaqie kimi gəlir adama. Bu vaqie təbii ki, bir çox başqa ədəbi problemlərlə bağlı saysız-hesabsız ədalətsizliklərə yol vermiş sovet dövrünə aiddir. Bu belədir. Amma o da var ki, Məmməd Arazın ən gözəl şeirlərinin böyük qismi də elə o sovet dövründə yaranıb. Bunu ona görə vurğulayıram ki, indi bəxtlərinə sonrakı illerdə yetişmək (ya hələ də kal qalmaq) səadəti düşmüş bəzi adamlar o dövrdə yaşayanların hamısını sovet şairi, sovet yazıçısı adıyla damğalamağa çalışır, onların tariximizdə və çağdaş ədəbiyyatımızda yerlərini, rollarını, xidmətlərini kiçiltmək ya tamam heçə endirmək üçün dəridən-qabıqdan çıxırlar. Yazıçılıq, şairlik iddiasına düşüb ortalığa az-çox bədii dəyəri olan əsər çıxara bilməyənlər özlərindən əvvəlkiləri ən ləyaqətsiz üsullarla inkar etmək isteyirlər ki, boşalmış ədəbiyyat sahəsində öz boyları olduğundan qat-qat uca görünüsün.

İş elə getirdi ki, Sona Xəyalın araşdırmasını “Azadlıq” qəzetiндə çıxan bir müsahibəylə eyni gündə oxudum. Müsahibə verənin adını çəkmirəm, bu ad Məmməd Araza və Sona Xəyalala aid mətnə düşməyə layiq deyil. Qeyri-ixtiyari Sona Xəyalın araşdırmasını və bu

müsahibəni tutuşdurmalı oldum. Sonanın tədqiqatı ədəbiyyatı dərindən bilən, onu ürəkdən sevən, ədəbiyyatımızın keçmişinə, klassik ənənələrinə peşəkarcasına bələd olan, bu günki şeirimizi, nəsrimizi obyektiv dəyərləndirməyə qabil olan, yüksək bədii zövqlü, ən əsası isə daxili “kəmlik kompleksi”ndən əziyyət çəkməyən azad düşüncəli, xeyirxah və vicdanlı bir insanın ağıl və qələm məhsuludur.

Müsahibə isə yalnız özünə və öz taylarına məftun, məziyyətləri yalnız özü tərəfindən reklam edilən, ədəbiyyat haqqında son dərəcə bəsit, səthi və dayaz təsəvvürlərə malik olan bir şöhrət xəstəsinin məntiqsiz, savadsız sayıqlamalarıdır.

Bəxtiyar Vahabzadə kimi ümumxalq məhəbbəti qazanmış şair haqqında bu gün Bəxtiyar Vahabzadənin bir dənə yeni şeirini əzbər bilən tap – deməyə dili gelir. Əvvəla şeirin əzbərlənməsi nə vaxtdan onun əsas məziyyəti olub? İkincisi, hər halda Bəxtiyar Vahabzadənin köhnə və yeni şeirlərini əzbər bilənlərin sayı müsahibə verənin adını belə bilənlərin sayından müqayisə edilməz dərəcədə çoxdur.

Həm də görəsən onun özünün hansı şeiri dillər əzbəri olub ki, belə yekəxanalıqla aqsaqqal şairə irad tutur?

Müsahibə verən bir yandan Yazıçılar Birliyini suçlayır ki, onun və taylarının kitablarını nəşr etmir (guya bilmir ki, Yazıçılar Birliyi kitab nəşr etmir). O biri tərəfdən də etiraf edir ki, onların cüzi tirajla nəşr olunan kitablarını belə heç kəsə zorla sıriya bilməyiblər.

Bir tərəfdən yazı-pozularının heç kəsdə maraq oyatmadığı üçün “biz populyarlıq axtarmırıq” – deyir, o

biri tərəfdən də onları təbliğ etmədiyi üçün yenə də Yazıçılar Birliyini günahlandırır. Yeri gəlmışkən onu da deyim ki, Yazıçılar Birliyinin təqdimatıyla Prezident təqaüdü almış bu müəllif dəfələrlə təklif olunsa da, bir kitablıq şeirini belə toplaya bilmədi və Yazıçılar Birliyinin bu və başqa məişət xeyirxahlığından faydalananandan sonra bu təşkilatdan çıxdı. Aydın deyil ki, nankorcasına tərk etdiyi bu təşkilatın işləri niyə bu özü-özünü kənarlaşdırılmış adamı da, onun təkin Birliyə heç bir dəxli olmayan bir para başqasını da bu qədər ilgiləndirir.

Yazıçılar Birliyinə guya ki, latın əlifbasıyla kitab nəşri üçün vəsait ayrılması və bu vəsaitə Rəsul Rzanın cildlərinin nəşr edilməsi haqqında sözləri bu adamın özünə və bu sözləri dərc edən qəzetə uyğun ən iyrənc iftiradır. Latin əlifbasıyla kitablar nəşr etmək üçün Yazıçılar Birliyinə heç bir vaxt, heç bir vəsait ayrılmayıb. Rəsul Rzanın da, Cəfər Cabbarlının, Süleyman Rəhimovun, Sabit Rəhmanın da cildləri onların yubileyləri münasibətiylə Prezidentin sərəncamıyla maliyyələşdirilib. Rəsul Rzayla bağlı hər hansı bir iş belələrin gözünə girir. Riyakarcasına Rəsul Rzani “çox böyük, nəhəng şair” adlandırdıqdan sonra deyir ki, indi oxucular Rəsul Rzani yox, başqasını oxumaq istəyir. Görəsən kimi? Demə bir kitablıq şeir toplaya bilməyən bu adamın özünü. Elə beləcə də açıq deyir: “Hazırda oxunmalı olan mənəm”. Yaxşı deyiblər ki, özünü şair hesab edəndə bir abır-həya olmalıdır.

Rəsul Rzanın ən azı Azərbaycanda sərbəst şeirin formallaşmasında və inkişafında rolunu ədəbi vicdanlarını hikkələrinə əsir edənlərdən başqa hamı və çoxdan etiraf

edib. Demə bu xidməti də yoxmuş. Çünkü sərbəst şeir yazıb, amma sərbəst şeir haqqında manifest verməyib. Ədəbiyyatda hərənin öz qisməti var – biri ədəbiyyat tarixində yaradıcılığı ilə qalır, başqa birisi isə istedad cəhətdən kasadlığını manifestlərlə, gurultulu bəyanatlarla ört-basdır edir... Heç nə yaza bilməyənlər, yaxud yazdıqlarının heç bir dəyəri olmayanlar isə elan edir ki, mən postmodernistəm. Əslində Avropada və Rusiyada artıq get-gedə oləziyən həqiqi postmodernizmə də heç bir dəxli yoxdur bunların. Əminəm ki, postmodernizmin doğrudan da nə olduğunu heç əməlli-başlı anlamırlar da. İntəhası postmodernizm masqası altında hər hansı cəfəngiyyatı gizlətmək daha asandır.

Avropa, Türkiyə ədəbiyatında azı yüz il, əlli il bundan qabaq təcrübədən keçirilmiş qafiyəsiz şeirin sorağı bunlara indi-indi çatıb və dünyadan bixəbər adamlara bunu yenilik kimi təqdim edirlər.

45 il bundan qabaq Nazim Hikmət yazdı: "Sənət baxçasında doqmatizm ən böyük düşmənimizdir. Doqmatik öz zövqündən başqa hər şeyi, bütün görüşləri inkar edir. Qafiyəli, vəznli şeir yazılmaz deyənlər də, qafiyəsiz, vəznsiz şeir yazılmaz deyənlər qədər dar qafalıdır. Şeir elə də yazılar, belə də".

Əlli il bundan qabaq Rəsul Rza yazdı: "Vəzn və qafiyə çox və ya az dərəcədə fikri sıxlığından, onlara həmişə riayət olunmamışdır. Hər halda, sərbəst şeir formasına meyl yeni deyil. Hələ orta əsrlərin böyük şairi Mövlana Cəlaləddin XIV əsrde poeziyada fikri buxovlayan vəzn və qafiyə istibdadından acı-acı

şikayətlənmişdir. O, qafiyəni yaniltmaca bənzədiyi üçün lənətləyirdi... Şair qafiyəni Allahın ona göndərdiyi bəla adlandırırdı. Rübailərinin birində şair Allahın, nəhayət, onu bu bəladən xilas etməsinə sevinirdi”.

Göründüyü kimi Mövlananın XIV əsrдə gəldiyi qənaət bunlarçın "postmodernist yeniliyidir".

Kimlərisə sancmaq üçün ədəbiyyat generallarından dəm vururlar. Çox əcəb. Ədəbiyyat generalları varsa, deməli ədəbiyyat denşikləri də var. Denşik generalı yarışa çağırı bilməz. Denşikin işi generalın çəkmələrini silib cütləməkdir.

Sorokinin, Limonovun guya ki, Rusiyada nəşr olunmaması haqqında sözlər göstərir ki, hətta özlərinə kumir seçdikləri yazılıclar haqqında heç bir təsəvvürləri yoxdur.

Təəssüf edirəm ki, Sorokinin tör-töküntülərindən qidalananlar haqqında bu cümlələr büllür kimi təmiz Məmməd Araz şeirinə və bu poeziya haqqında pak, halal qələmlə yazılmış bir araşdırımaya aid mətndə yer aldı... Amma axı elə Sona Xəyal da bilavasitə Məmməd Araz poeziyasının təhlilinə keçməzdən önce bu günü ədəbi mühitdə araqarışdırın üç cüt bir tək hay-küçüdən söz açır:

"Məmməd Araza bir yazı masası boyda yer bəs eləyir.
Amma bu gün çox yazarlara onları tanıdan (pis, yaxşı,
onlar üçün fərq eləməz) jurnalist masası bəs eləmir,
kimlərisə kabinetlərini zəbt eləmək üçün qələmə
xəyanət də edirlər, yazılıçı adını, jurnalist adını da
ləkələməkdən çəkinmirlər (Bu lap böyük Ermənistən
xülyasına bənzəyir). Bəzilərisə artıq yaşının keçdiyini,

amma hələ də gənc yazar kimi tanındığından gileylenir, artıq böyük adam olmağının vaxtı çatdığını bildirir. Belələri hətta özlərindən əvvəlki nəсли də bəyənmirlər... Elə bil bunlara qədər ədəbiyyat olmayıb, əsil ədəbiyyatı bunlar yaradıblar... Bu gün nəinki yaşılı nəsil, hətta yaşı əsrlərlə ölçülən şairlərimiz də müzakirəyə qoyulur və bəzi "ocaq"ların, "qrup"ların, "məclis"lərin müsabiqəsindən keçə bilmir. Bu savadsızlıqdan irəli gəlir, anlamamazlıqdan irəli gəlir, ya... Füzulidən, Sabirdən zövq almaq üçün, Mirzə Cəlili anlamaq üçün ən azı insan olmaq lazımdır... Ağa ağ ləkə vurmaq mümkün deyil axı... Görəsən bu ağ yalanların sonu olacaqmı, Məmməd Arazın "Bu dünya düzəlmir, düzəlmir, baba" harayı sona yetəcəkmi? Bu gün qələm əhlinə xərçəng, infarkt arzulayır... Kim bilir, bəlkə infarkt arzusunda olanlara qismət elədi Allah bu "xoşbəxtliyi". Amma yox, onlar üçün belə ölüm heyifdir, axı yaxşı insanların əksəriyyəti infarktla, xərçənglə köçür bu dünyadan.

Sona Xəyalın kövrək şair qəlbinin bu insani duyğularla yanıb-yaxılmasını yaxşı başa düşürəm. Amma ona bir şey demək istəyirəm: Əziz Sona bacım, belə şeylərdən çox da üzülmə. Ədəbiyyatda həmişə belə təsadüfi haykükçülər olub və olacaq, zaman özü onları süpürüb atacaq, izləri-tozları da qalmayacaq. Bir də axı belələrinin cəzasını sənin və mənim inandığımız böyük Allah özü verib: Həddən artıq iddialar və həddən az istedad verməklə cəzalandırıb onları. Allah göstərməsin infarkt ya xərçəng olsunlar. Qoy çox, ləp çox yaşasınlar. İndi özlərindən yaşlılara həsəd çəkdikləri kimi, sonralar

əsərləriylə tanınmış yaşıdlarına, gələcəkdə də istedadlı yeni gənc nəsillərin hər uğuruna həsəd çəkə-çəkə uzun ömürlərini başa vursunlar.

Əlbəttə, Sona Xəyal iki-üç haray-həşirçidən söz açanda heç vəchlə ümumən ədəbi gəncliyi nəzərdə tutmur. Gənclik – gələcəkdir, o cümlədən ədəbi gənclik də ədəbiyyatımızın gələcəyidir. Bu gün həqiqətən istedadlı, sağlam düşüncəli, əqidəli gənc şairlərimiz, nasirlərimiz, tənqidçilərimiz, dramaturqlarımız, tərcüməçilərimiz çoxdur. Guya ki, gənclikləriylə (heç o qədər də gənc deyillər) möhtəkirlik edib bütün gənclərin adından uzurpator kimi çıxış edənlər isə bunu gizlətsələr də ilk önce yaşlı nəsillərə yox, öz həmyaşlarına, ədəbiyyatda öz sözünü deməyə qabil olanlara qısqanırlar. Yəziçilər Birliyinin istedadlı gənclərə həmişə göstərdiyi və gələcəkdə də göstərəcəyi diqqətə və qayğıya görə içlərini yeyirlər.

Özlərinin gənclik saydıqları dövr bitməkdədir və özləri bir-birini nə qədər üfürüb-şişirtsələr də ortaya azacıq dəyəri olan heç bir bədii əser qoya bilməyiblər.

Onların arasında Məmməd Araz da, bir sıra başqa şair və yazıçılarımız da artıq ən dəyərli əsərləriylə xalqın məhəbbətini qazanmış, ədəbi ictimaiyyət tərəfindən yetərincə etiraf olunmuş, yazıları başqa dillərə çevrilmiş, Azərbaycandan çox uzaqlarda diqqət çəkmişdir. Bütün bu uğurları isə heç bir inzibati yolla əldə etmək mümkün deyil. Bunun yeganə yolu ucuz demaqogiya, haray-həşir yox, yaradıcılıqdır.

Məmməd Arazın yaradıcı həyatı – bunun ən bariz örnəyidir.

Bütün xalqımız kimi şəxsən mənim də şeirlərini çox sevdiyim Məmməd Arazın 70 yaşı tamam oldu. Bu münasibətlə Məmmədi ürəkdən salamlayır, ona uzun ömür, yeni-yeni şah əsərlər diləyirəm.

Sona Xəyalı da dəyərli insan haqqında dəyərli əsər yazmasıyla əlaqədar səmimi qəlbdən təbrik edirəm.

ANAR

9 noyabr 2003

DÜNYANIN SÖZÜDÜR DÜNYANIN ÖZÜ

Allah-təala bu dünyani beş günə yaratdı. Yaratdı. Xətirlər xətrinə yaratdı. Ən çox sevdiyi insanın xətrinə yaratdı, onun ailəsi xətrinə yaratdı. Qərinələr, əsrlər, minilliklər keçdi, zaman-zaman insan dünyani sökdü, dağıldı, indi də bu hal davam edir. Və bu gün də insan sanki hər şeyi özü yaradıbmış kimi dağdırıb məhv edir. Allahın yaratdıqlarını özünükü sayan insan, dünyani özünükü sayan insan nəhayət bir gün anlayır ki, dünya onunku deyil. "Dünya sənin, dünya mənim, dünya heç kimin..." deyən haqq səsin səmtinə gedəndə dərk edir ki, sökməyə, dağıtmaya, məhv etməyə haqqı yoxdur. Və çoxlarımız üçün bu gecikmiş vaxt olur. Amma kim bunu vaxtında, vədəsində başa düşür, düz yolunu seçir, bu dünyasını da qazanır, o dünyasını da, hətta "axırətin varlığına inanmasa" belə...

Hər bir ağıllı insanı bir gün bir sual mütləq maraqlandırır ki, insan dünyaya niyə gəlib, dünyani kim yaradıb, niyə yaradıb, insanın dünyaya sahib olmağa haqqı varmı, dünya əbədidirmi, axırətdə dünyyanın davamı varmı? Və bu yaradıcı adamların beynindən daha tez keçən sualdır. Bu sualın hər bəndində düşünüləsi, götür-qoy ediləsi məqamlar var. İnsan üçün bu məqamların açılması, dərk olunması nə qədər vacibdir. Bunların dərkindəsə iki yol var. Birinci xeyir qüvvənin hidayətilə insanın öyrənmə yolu, ikincisi isə şər qüvvələrin tabeliyinə düşməklə gedilən cahillik yolu. Kamilliklə cahilliyyin yol ayrıcında insan beyninin ən çəşqin vəziyyətdə olması var. İnsanın xeyrəmi, şərəmi inanmaq dilemması qarşısında silkələnməsi, özünü tapması, özünü tanıması, öz mənini təsdiqləməsi, nəhayət bu yollardan birini seçməsi var. Bu günümüzün özündə yaradıcı adamların daha çox çəşdiğini, şərədən daha çox meyl etdiyini, bəzilərinin özlərini sanki bu

dünyanın yaradıcısı kimi görmələrini və əli qələm tutmağa layiq olmayan bir çoxlarının belə onlara baxıb əhli-qələm olmağa çalışmaları göz qabağındadır. Belələri hətta özlərindən əvvəlki nəslidə bəyənmir. Əlbəttə, bu gün demokratiya dövründə şair, ürəyindən keçən hər şeyi yaza bilir. Sovet dövründəsə bu mümkün deyildi. Amma mümkün olmaya-olmaya bir necə şair var idi ki, onlar öz sözünü deyirdi. Bunlardan biri də o dövrdə hamının qəbul elədiyi, sevdiyi şair Məmməd Araz idi. Araz dərdli, dünya qubarlı, Azərbaycan harayı Məmməd Araz. Poeziya aləminə hardan, necə gəldiyini bilən, nədən, necə yazdığını bilən, kimlərdən öyrəndiyini, kimlərə öyrətdiyini dərk edən, dövrün, zamanın nəbzini tutan, amma istədiyi kimi, lazıim gələn tərzdə tutan, yorulmadan yanan, yanan Məmməd Araz! “Bir dövlətəm” şeirində “paytaxtını, nazirini” göstərən şairin həm insan kimi, həm şair kimi bütövlüyünü görəndə düşünürsən ki, görəsən niyə məhz bütövlərin yeri olan şeir aləminə yarımcıqlar yol tapır?

Bu ürəkdən o ürəyə
sərhəd xəttim.
Ən nizami qoşunumdur
Əzəl sevgim, son nifrətim.
Bir balaca dövlətəm mən
Qələmimdər hərbi nazir,
Paytaxtımdır yazı masam.¹

Məmməd Araza bir yazı masası boyda yer bəs eləyir. Amma bu gün bir çox yazarlara onları tanıdan (pis, yaxşı onlar üçün fərq eləməz) jurnalist masası bəs eləmir, kimlərin sə kabinetlərini zəbt eləmək üçün qələmə xəyanət də edirlər, yazılıçı adını, jurnalist adını da ləkələməkdən çəkinmirlər (bu ləp “böyük Ermənistan” xülyasına bənzəyir). Bəzilərisə artıq yaşıının keçdiyindən, amma hələ də gənc yazar kimi

tanındığından gileylənir, artıq böyük adam olmağının vaxtı çatdığını bildirir. Məmməd Araz hələ 1956-cı ildə yazdığı “Ömür” adlı şeirində belələrinə müraciətlə deyirdi:

Bir gün həyatımda yellər qopacaq,
Ömür öz tağından salacaq məni.
Neçə il üstündə gəzdiyim torpaq
Bir gün də qoynuna alacaq məni.

Qəbrimdən göyərən otları külək
Yayıl göyərdəcək dərədə, düzdə,
Bəlkə sinəm üstdə bitən bir çiçək
Gəzəcək nə qədər sinələr üstdə.

Ömür də bir borcdur, əlli il, yüz il,
Bədbəxtidir az yazıl, çox yaşayanlar.
Şair dost, ömrünü yanında deyil,
Yazdığını nəğmənin özündə axtar.²

Burada şair hissini, şair duygusunu, şair məsuliyyətini, şair mənini görürük. Sağ ikən ölümündən sonrakı anı görə bilən, ölümündən sonrakı məqamı yaşaya bilən şairin özünə cavabdehliyini görürük. Məmməd Araz Məmməd İsmayılin kitabı haqqında yazdığı “Qayğı və məsuliyyət” adlı məqaləsində bu məsuliyyəti, bu cavabdehliyi belə verir: “Şair dönyanın ən qayğılı, ən məs'uliyyətli adamıdır. Zaman keçir, bir çox hadisələr tarix olub bu əsrən o əsrə köç eləyir. Gələn nəsil özündən əvvəlki insanların fikir və düşüncə tərzini, arzu və istək aləmini sənətkarların əsərlərində axtarır, bunu tapmadıqda onun ruhunu imtahana çəkir, cavab istəyir”.³ Görəsən, bu günün yazarları bir anlıq da olsa bu məsuliyyəti özlərində hiss edirlərmi? Gündə nə qədər şairlə, nasirlə, publisistlə rastlaşıraq, bir-ikisində ləyaqət deyilən bir şey taprıqsa, o güne şükər edirik. Bir də görürsən ki, Natəvan adına klubda hər hansı bir gənc yazarın, deyək ki, şairin

kitabının təqdimatıdır. Zal doludur, hamısı da gənclərdir. Təbii ki, yaşına görə yox, yaradıcılığına görə. Əslində “təbii ki” sözünü “təəssüf ki” sözü ilə əvəzləmək lazımdır. Nə isə.. Yaşlı nəsildən heç kim yoxdur. Klub, tribuna qalıb bunlara, necə deyərlər at yoxdur, itin bayramıdır. Hər tribunaya çıxanın ağızından od töküür. Elə bil bunlara qədər ədəbiyyat olmayıb, əsil ədəbiyyatı bunlar yaradıblar. Daha nə danışırlar, onunla işimiz yoxdur. Hələ o dövrde Məmməd Araz “Poeziyamızda gənclik” adlı məqaləsində yazdı: “Adlarını çəkdiyim şairlərin çıkışlarında tez-tez “mən”lərə rast gəlirsən. Bu mənlər elə ki, əsil vətəndaş, tikib-quran, yaradan zəhmətkeşdir, dünyanın taleyini düşünən bir mübarizdir – maraqlıdır, dinlənilir. Elə ki, adamların taleyindən ayrılib, hazırlıqsız halda kürsüyə çıxan çığır-bağırçıdır, bir-iki şeirini gözə soxmaq istəyir – onda əsil şair “mən”ini itirir. Təəssüf ki, belə hay-küçü, qeyri-təvazökar “mən”lərin müəllifləri də bəzən söz ala bilir”.⁴

Xalqdan ayrılib yalnız özünü görə bilənlərin gözü yoxdur. Gözü olmadığı kimi xalqa deyəsi sözü də yoxdur. Qəlbinin gözü kor olanların gəlib tribunaya çıxması da, əlinə qələm alıb şeir yazması da cinayətdir. Amma biz bu cinayətlərin qarşısını almaqda acizik. Çünkü, bir söz deyən kimi deyəcəklər demokratiyadır, hərə öz sözünü deyə bilər. Və bu söz haqsız olsa belə. Sən demə demokratik ölkədə haqsızlığa qarşı çıxməq özü də haqsızlıq imiş. Nəinki gününə – ayına, dəqiqənə – saatına qurban, ay sovet dövru. O dövrə yazılın tənqid məqalələri oxuyanda düşünürsən ki, görəsən indiki gəncləri tənqid edən belə məqalə yazsan, nə baş verər? Yəqin adamı ədəbiyyatın düşməni, ya bəlkə də xalq düşməni elan edərlər. Axi indi fələyin çərxi tərsinə dövran edir, o dövrə böyükər gəncləri tənqid edirdilər, indisə əksinə, gənclər yaşlı nəslə tənqid edir. Tənqid nədi, hətta təhqir edir. Düşünürəm, o dövrə “Mən belə dünyanın nəyindən küsüm?” deyən Məmməd Araz görəsən indi nə yazır?.. Qeyrətin,

cürətin tükəndiyi, nəinki böyüklərin, hətta körpələrin də üzündən məsumluğun çəkildiyi bu dünyada, heç kimin yanından külək kimi əsməyin mümkün olmadığı, haqq sözdən hamının incidiyi bir zamanda, içimə dərd yağa-yağa yaşadım, damla-damla dolub, bulud-bulud boşaldığım anda tez-tez ölüb-dirildim, haçansa Məmməd Arazın küsmədiyi dünyadan ümumiyyətlə, küsməyin qeyri-mümkünlüyünü anladım və “Nə dünyadı bu, görəsən” adlı bir şeir yazdım:

Kişiyyəm deyəndə qeyrət görmürəm,
İnsanam deyəndə cürət görmürəm.
Uşağın üzündə heyrət görmürəm,
Nə dünyadı bu, görəsən?

Nə çöllərdə külək kimi əsmirəm,
Şaxta olub nə yolunu kəsmirəm.
Ömür keçir, heç yerə tələsmirəm,
Nə dünyadı bu, görəsən?

Nə pisliyim keçib bircə kimsəyə,
Nə borcum yox bir daşa, bir kəsəyə.
Dərd yiğiram içimdəki kisəyə,
Nə dünyadı bu, görəsən?

Damlı-damlı yiğılıram, bilmirəm,
Bulud-bulud dağılıram, bilmirəm.
Tez-tez ölüb, doğuluram, bilmirəm,
Nə dünyadı bu, görəsən?⁵

Bu gün heç kəsə söz demək olmasa da, haradasa sabah lazımlı olar deyə bu günün dərdlərini yazmaq gərəkdir. Yazmaq, lap oxunmasa da, lap tənqid yox, təhqir olunsa da yazmaq gərəkdir. Kimlərinse xətrinə dəyməkdən çəkinmək, kimlərinse həyasızlığından qorxmaq, kimlərinse dost

siyahısından silinəcəyindən ehtiyat etmək, – yox, heç nə, heç nə bu günü yazmaqdan çəkindirməməlidir bizi. Haçansa Məmməd Araz “Bu gün üçün” şeirində yazdı:

Sən bu günü yazmağa,
Ey qələmim, ayıq dur!
Ey ürəyim, ol ocaq!
Bu günü olmayanın,
Nə dünəni olubdur,
Nə sabahı olacaq...⁶

Bu gün nəinki yaşlı nəsil, hətta yaşı əsrərlə ölçülən şairlərimiz də müzakirəyə qoyulur və bəzi “ocaq”ların, “qrup”ların, “məclis”lərin müsabiqəsindən keçə bilmir. Bu savadsızlıqlandanmı irəli gəlir, anlamamaqdanmı irəli gəlir, ya... Bir atalar misalımız var: Eşək nə bilir zəfəranlı plov nədir. Füzulidən, Sabirdən zövq almaq üçün, Mirzə Cəlili anlamaq üçün ən azı insan olmaq lazımdır. Ən azı sözün qiymətini bilmək lazımdır. Məmməd Araz Nazılə Əsədli ilə söhbətində deyir: “Söz sənəti ulu ustadlardan bizə mirasdır. Sözün şair qəlbində doğulub fəth etdiyi beyinlərədək yolu əbədilikdən keçir. Sözü adiləşdirmək, ilahilikdən hay-küycülüyə endirmək tanrı vergisi istedaddan uzaqdır. Zaman ən amansız hakimdir. Bütün vaxtlarda, bütün məqamlarda o dəqikdir, doğrucudur, obyektivdir. Uzun müddət oxucunu müxtəlif qiymət dərəcələri ilə aldatmaq mümkündür. Ancaq zamanın əleyindən, zamanın xəlbirindən keçə bilmək xülyası əbəs xülyadır. Burada sənətin Nizami, Nəsimi, Füzuli meyarları var. Zaman bu ölçüləri, bu meyarları əsas götürür. Odur ki, onun körpüsündən gələcək sahilinə keçmək ehtimalı heç cür mümkün deyil. Bəzən bu körpüdən öz dövrlərində lüt-üryan yaşamış istedadlar sorğusuz-sualsız sənətkar qüruru ilə adlayırlar. Qızıl yüklü dəvə karvanları kor-peşiman qaytarılanlar nə qədər olur... İstedadin ciyində, necə deyərlər, Allah əli var. O, tale deyilən

Sona Xəyal

Məmməd Araz (yaratıcılığı əsasında)

bir qüvvəyə tapşırır istedadı. Bəzən uzun müddət tale deyilən qüvvə istedadı qarma-qarışq mühitdə özü ilə təkbətək qoyur. Bir növ onu imtahana çəkir; Azərbaycan şairi olmaq bu mühitdə daha çətindir, daha ağırdır. Çünkü bu xalqın klassik ədəbiyyatı heç bir müşayisəyə gəlməyəcək dərəcədə böyükdür, zəngindir. Allah bizi bu nəhənglərin tənəsindən qorusun. Allah bizi onların ittihamından saxlasın. Bir də Allah bizi bizim özümüzdən xilas etsin. Biz özümüzük sənətə, sənətkara qiymət verən də, onu qiymətsiz eləyib vaxtsız-vədəsiz küləklərə tapşırın da. Bununla xalqı, milləti özündən alıb, öz əli ilə hərraca qoysuq”⁷

Məmməd Arazın bu sözlərindən sonra adam nə desin ki, allahsızlara təsir eləsin? Yadıma Hacı Mailin bir şeiri düşdü. Dəqiq bilmirəm, amma beytin mənası bu idi ki, Mail, camaata Quran ayəsi təsir eləmir, sən onu şeir ilə başa salmaq istəyirsən?” Doğrudan da dünyani az qala özəlləşdirmək istəyən insanlar üçün elə bir etik norma, etik çərcivə varmı ki, ora sözün səsi çata?..

Məmməd Arazın “Göy altında, göy üstündə” adlı şeirində dünyanın məhz Allaha məxsusluğu, insanların nadanlığı, torpağın üstündə və altında insanların nəsibi olan qara daşın varlığı göstərilir və bu dünyada qara daşın – dərd daşının göyərdiyini görən şair yazır:

Bu dünya ibrətdi, bu dünya dərsdi
İtirən uduzur,
Götürən udur.
İnsanın varlığı quruca səsdi,
Sonu da qəfəsdi... Sonrası yoxdur.

Bu göy Allahındır,
Bu yer Allahının.
İnsana pay düşdü – didişmə düşür.

Allahı dananlar Allaha yaxın,
Allahı sevənə gor eşmək düşür.

Əməl muzeyidir insan yaddası,
Ad ki, həkk olundu, şöhrət daşı var.
Torpağın üstündə bünövrə daşı,
Torpağın altında Əlhət daşı var.⁸

Allahı dananların Allaha yaxın olduğuna inanmiram, amma Allahın olan yerin, göyün insanlar arasında didişməyə səbəb olması aydındır. Allah-təala insanı yaradıb yer üzünə göndərəndə məlekklər belə onun didişməsindən xəbərdar idi. Amma Allah onların sözünü qəbul eləmədi, “mən biləni siz bilməzsiniz” deyib, insanı yaratdı, yer üzündə öz canışını qərar verdi ki, bunu da Qur'ani-kərim bize çatdırır (Bəqərə surəsi). Nisa surəsində isə buyurur: “Göylərdə və yerdə hər nə var Allahındır. Allah hər şeyi əhatə edəndir”. Allah yeri insanlara verdi ki, ondan öz ehtiyacları üçün istifadə etsinlər. Bir qism insanlara bu yetmədi. Həzrət Əli (ə) “Nəhcülbəlağə”də buyurur: “Dünya-qərar ediləcək yurda keçiddir: insanlar isə orada iki bölükdür: bir böülüyü özlərini satar, dünya onları həlak edər. Bir böülüyü canlarını qurtarar; dünya onları azad edər”.

Göründüyü kimi, şairlər də peyğəmbərlər, imamlar kimi dünyani fani hesab edirlər. Bütün klassik şeirimizi izləsək, Qur'an ayələrinin eksini görə bilərik. Şairlər zaman-zaman insanlara Qur'an həqiqətini başa salmaq istədilər. Amma nadanlar bu həqiqəti anlamaya istəmədilər. Məmməd Araz deyən kimi itirən uduzdu, götürən uddu. Götürənlər isə çox az oldu. Və elə indinin özündə də bu az-çoxluq özünü göstərir. Şairin “Nişançı özümüz, hədəf özümüz” adlı şeirində bir sualı və sualdan əvvəl onun cavabını görürük:

Hardasa Tanrıya ağ olduq yəqin,

Sona Xəyal

Məmməd Araz (yaratıcılığı əsasında)

Hardasa şeytanı başa çıxardıq.

Hardasa yükünə yük olduq qəmin.

Hardasa düz yolu daşa çıxardıq.

Biz, niyə bu günə düşdük, ay dədə?!⁹

Allah insanları yaratdı, onlara yaşamaları üçün hər şeyi verdi və onlara bir-birinə kömək etməyi və Allaha şürk və ibadət etməyi tapşırdı. Peyğəmbərlər vasitəsilə onları hidayətə çağırıldı. İnsanlar əvəzində nə etdi? Şairin dediyi kimi Tanrıya ağ oldu, şeytana qul oldu, düzü qoyub əyriyə döndü. Qur'ani-kərimin Ğafir surəsində buyurur: "Allahdır ki, yeri sizə qərargah elədi və göyü ucaltdı. Və sizə surət bağışladı və surətlərinizi gözəl yaratdı və təmiz və yaxşı şeylərdən sizə ruzi verdi. Budur Vahid Allah, sizin pərvərdigarınız ulu və böyükdür. Allah, dünyaları yaradan Pərvərdigar".

Bu gün şeytana qulluq eləyən yazarların əksəriyyəti Allahdan, peyğəmbərdən danışır. Bəlkə elə Məmməd Araz "Göy altında, göy üstündə" şeirində "Allahı dananlar Allaha yaxın" deyəndə elə bunu nəzərdə tuturmuş? Bu gün poeziya nədir? Sənət nədir? Sənətkar kimdir? Bu sualların cavabları müxtəlif adamların dilində müxtəlif səslənir. Məgər biz bir xalqın, bir millətin nümayəndələri deyilikmi? Məgər dilimiz bir deyilmi? Məgər hər bir söz dilimizdə eyni bir məfhumu ifadə etmirmi? (söhbət amonimlərdən getmir) Bəs görəsən niyə bir qrupun yüksək səviyyəli sənətkar hesab elədiyi adamlar bir qrup üçün heç nə olur? Düzdür, sənət zövqə görədir. Amma bunun iki üstəgəl iki bərabərdir dörd eləyən tərəfi də var axı! Ağa ağ ləkə vurmaq mümkün deyil axı! Görəsən bu ağ yalanların sonu olacaqmı, Məmməd Arazın "Bu dünya düzəlmir, düzəlmir, baba" harayı sona yetəcəkmi? Bu gün qələm əhli qələm əhlinə xərçəng, infarkt arzulayır. Harun-ər-rəşidə deyirlər filan düşmənin öldü, deyir, nə olsun, bu heç də "sən ölməyəcəksən" demək deyil. Kim bilir bəlkə infarkt

arzusunda olanların özlərinə qismət elədi Allah bu “xoşbəxtliyi”? Amma yox, onlar üçün belə ölüm heyifdir, axı yaxşı insanların əksəriyyəti infarktlə, xərçənglə köcür bu dünyadan. Hacı Mail iki dəfə infarkt keçirmişdi, xərçənglə də dünyadan getdi. Eləcə də Samət Əlizadə də xərçənglə getdi və bütün elm aləmini ağlatdı. Hər ikisi kişi kimi yaşadı, kişi kimi öldü. Yox, mən belə ölümü pis adamlara arzulamırıam. Sən demə gözəl insanlar ölümü də gözəlləşdirə bilirlər. Məmməd Araz “İnsan monoloqu” adlı şeirində yazar:

Dünyaya gəlmışəm
Dünyanın çağrışıyla,
Yaşayıram
    anamın sevgisi,
atamın qayğısıyla,
nənəmin alqışıyla.
Dünyadan gedəsiyəm
dünyanın ya qocalıq,
ya infarkt,
ya xərçəng qarğısıyla.
Dünyada nə hökmdar,
Nə Allah olmaq istəyirəm.
Hər fikrin, hər ürəyin
təzadalar adasına,
nəş'ələr qəsrinə
səyyah olmaq istəyirəm.¹⁰

Məmməd Araz xərçəngi, infarktı dünyanın qarğısı adlandırır. Görəsən, kimisə qarğış edənlər özlərini dünyamı hesab edirlər? Ya... Yox, mən ümumiyyətlə, pis adamlara ölüm arzulamırıam. Qoy onlar çox yaşasınlar, o qədər yaşasınlar ki, bəlkə hardasa çəşib bir xeyir iş görə bildilər.

Onsuz da pisin ölümüylə pislik ölmür ki. Məmməd Araz “Ölüm yaxşılığı” şeirində yazar:

Bu dünyada yamanları dəfn etmək asan,
Yamanlığı dəfn eləmək çətindən çətin.
Dar da qazsan, gen də qazsan, dərin də
qazsan,
Şeytan sığan qəbrə sığmaz şeytan xisləti.¹¹

Elə Məmməd Araza dünya şeirlərini yazdırın da yamanlıqlar, pisliklər, eybəcərliliklər olub. Şairin dəfn edə bilmədiyi şeytani xislətlər, iblisanə cəhətlər olub. Tez-tez Füzulinin “Kimi kim bivəfa dünyala gördüm, bivəfa gördüm” misrasına müraciət edən şair bu misranın çəkdiyi yükü bütün dərdli adamların yükünə bərabər sayır. “Sözdən toxunan söz”ün insan idrakının fövqündə olduğunu və Füzulinin məhz buna görə zirvələndiyini qeyd edən şair bu misraya tapınır. “Hər gün masası üstündə onunla salamlaşır, ondan kömək istəyir”. Bu Füzuli böyüklüğünü təqdir edən Məmməd Araz böyüklüyüdür. Məmməd Araz üçün “İllərin sevinci” məqaləsində yazdığı kimi “İllərin bizə bəxş etdiyi ən böyük sevinc – yazılın əsərdir”.¹² Məmməd Araz üçün şeir həm də şairi dərddən xilas eləyən bir varlıqdır. Nə qədər ki, yazmırısan, özünü ağır yük altında hiss edirsən, yazırısan, boşalırsan ta yenidən dolana kimi. Şair dövrün, zamanın, insanların dərdini içinə köçürür, həmin dərdləri yaşayır, öz yaşantısına çevirendən sonra şeirə döndərir, misra-misra vərəqlərə köçürür. Bitəndə rahatlanır. Şeirin doğulması çətin olur və müəllifə rahatlıq və sevinc gətirir. Bəzən şikəst övladlar kimi şikəst şeirlər də doğulur. Onları çapa vermək istəməsən də, cirib ata bilmirsən. Əgər bu qüvvəni özündə tapa bilsən belə, uzun müddət təsiri qalır səndə. Ata bilmədiklərini bir qovluqda saxlayırsan. Hər bir şairin yarımcıq şeirlər qovluğu olur. Amma bu yarımcıq şeirlərdə elə misralar

olur ki, bəlkə şairin heç bir şeirində bu gücdə, bu deyimdə fikri olmayıb. Bəlkə elə məhz o misraya layiq olan digər misralar tapılmadığından şair o şeirini yazmır, yarımcıq saxlayır. Məmməd Arazın hansı müsahibəsindəsə bu barədə etirafı var. Hansı şeirininə son bəndini yaza bilmədiyindən çapa verməyib. Əlbəttə, yarımcıq şeirləri çapa verənlər, hələ onlarla bir fəxr eləyənlər də var. Özü də indiki zamanda lap çoxdur. Amma əsil sənətkar yarımcıqlıqdan uzaqdır. Sənətkar kimdir? Məmməd Araz “İncə hissələr poeziyası” adlı məqaləsində yazır: “Sənətkarlar çaylara bənzəyir. Əbədi qarlardan, buzlardan, zülmətli bulaqlardan, qəzəbli sellərdən qidalanıb, Vətənin xəritəsində qollar kimi uzanan çaylara!.. Bu çayların gəmi dartanı da olur, yalnız qayıqlara gücü çatanı da. Topuğa çıxanı da olur, mənbəyi-mənsəbi olmayanı da”.¹³

Məmməd Araz həqiqi şeiri, həqiqi sənəti, həqiqi sənətkarı qiymətləndirir. Lakin olanı tərifləməyin əleyhinə çıxmır. Əksinə tərifin sənətkar üçün xeyirli olduğu, həqiqi sənətkara qol-qanad verdiyini qeyd edərək “Şair vüqarı” şeirində yazır:

Hər sənət oğluna alqışlar deyin,
Tərif də şairin qanadlarıdır.
Şairlər vətənin ən çox ərköyün,
Ən çox da döyülən övladlarıdır.

İstəsən şairi əyəsən, onun
Ömrünün nə yazı, nə qışını al.
İstəsən şairi əyəsən, onun
Əlindən xalqının alqışını al...¹⁴

Söhbət həqiqi şairdən gedir, xalqına tapınan, vətəninin hər qarış torpağına baş əyən, şeirini xalqın dərdi ilə yoğurub-yapan, vətənin dərdini deyən şairdən gedir, zamanın

sınaqlarından mətanətlə, dəyanətlə, dözümlə çıxan, əsil sənət eşqilə ötən şairdən gedir. Zaman-zaman bu şairlər “döyülüb-söyülb”, məkan-məkan sərgərdan gəzib, çoxları vətəndən kənarda vətən həsrətilə yaşayıb, amma əslini-nəslini, soykökünü danmayıb. Bu gün isə çoxları vətəndə vətənsizdir. Şair “Poeziyada gənclik” adlı məqaləsində çox gözəl müqayisələr aparır: yaxşını pisdən, həqiqi sənəti boşboğazlıqdan, sənət eşqini ötəri həvəsdən fərqləndirir və yazar: “Onsuz da zamanın özü sərt və obyektiv imtahan aparır, ötəri həvəslə əsil sənət eşqini bir-birindən asan seçir, uzun mənzil yolçularına uğurlar diləyir, o birilərinə də bir sənət tapıb, bir parça çörək verir...

Kəklik həmişə ən ağlagəlməz yerdə yuva qurar. Özü də yuvasına nəfəs dəysə, bir də ora qayıtmaz. Şair ilhamı da çox vaxt ən ağlagəlməz mövzularda şeir yuvası qurur. Onun yaxşı, təzə yuva qurmasına çalışmaq lazımdır”.¹⁵ Göründüyü kimi, ikinci abzasda təbiətşünaslıqla ədəbiyyatşunaslığı birləşdirib yeni təşbeh, orijinal deyim tərzi nümayiş etdirən şair şeire yeni gələnləri bakıra fikirlər ümmanına çağırır. Və bu bakırəliyi görmək üçün, duymaq üçün adı göz kifayət deyil. Buna bəsirət gözü lazımdır, buna qəlbin gözü lazımdır. Bu da hər adamda olmur. Amma həqiqi sənətkarlara bu xoşbəxtlik qismət olur. Qəlbinin gözüylə görə bilmək xoşbəxtliyi. Əslində bu xoşbəxtlik anlayanlar üçün xoşbəxtlikdir, anlamayanlar isə həmin adamları bədbəxt də saya bilər, dəli də hesab eləyə bilər. Allah anlamaq qabiliyyəti verdiyi adamlara bəsirət gözü də verir. Məmməd Araz “İnsan ürəyi” adlı şeirində yazar:

Sev ürək, duy ürək, ağa, gül ürək!
Şairin gözü də ürəkdir bəzən.
Ulduzlar göz olsun, nəyimə gərək,
Dünyanı ürəklə görə bilməsəm.¹⁶

Bəli, Məmməd Araz dünyani ürəklə görür. Bəlkə elə ona görə də başqalarının görmədiyini görə bilir. Bəlkə elə ona görə də ən gözəl dünya şeirləri onun qələmindən çıxıb. Dünya mövzusuna müraciət edən şair çoxdur. Hələ klassiklərin əsərlərində “dəhr” kimi verilən dünyyanın nə qədər döyüldüyünün, söyüldüyünün şahidiyik. Elə bu günün özündə də. Amma ən güclü dünya şeirlərini Məmməd Araz yazıb. Özü də sovet dövründə, elə- açıq-aşkar söz deməyin mümkün olmadığı dövrdə yazıb. Bu gün ən böyük adamları belə döymək-söymək olur. Hər əlinə qələm alan məşhurlaşmaq üçün çox vaxt elə bu həyasızlıq janrından başlayır. Tutdu qatıq, tutmadı ayran, tökür ortalığa “qızıl-gümüş”ünü. “İti bazarında atından baha, Mən belə dünyyanın nəyindən küsüm” misrası elə bu yazarlar üçün də yerinə düşür. Bəli, bu gün də dünya şeirləri yazılır, sadəcə burnu, qulağı əyilir, guya yenidir, orijinaldır. Amma əslindəsə elə Məmməd Arazdan köçürmədir çoxusu. Şəxsən mən açıq etiraf edirəm ki, mənə dünya şeirlərini yazdırın Məmməd Araz poeziyasına məhəbbət olub. Hətta şeirlər kitabında “Dünya haqqında söz” başlıqlı hissə birinci verilmişdi. Özü də bunu mən ayırmamışdım. Redaktorun işi idi, ya naşırın, bilmirəm. Amma onu biliyəm ki, oxuculara pis təsir bağışlamamışdı. Əksinə, çox zaman məni kitabın adı ilə çağırırdılar: “Aç qapını gəlim, dünya”. Kitabın adını da mən qoymamışdım, bir şeirimin adından götürmüştülər. Bir dəfə universitetdə ədəbiyyat müəllimimiz Firuz Sadıqzadəyə kitab vermişdim. Müəllimlərimə adətən zaçotdan, imtahandan sonra kitab verərdim, bu da mənə bəlkə ziyan vururdu, amma başqa cür ola bilmirdim. Firuz müəllimə kitab verməyə cəsarətim çatmirdı. Sadəcə özü istəmişdi. İkinci semestrdə birinci dərsə gələn kimi çox qəribə bir tərzdə əlindəki qovluğu stolun üstünə cirpdı, hamımız təəccübləndik, sonra isə gülə-gülə dedi: “Pah atonnan, Sona Xəyal dünyyanın atasını

yandırıb". Mənsə dedim: "Dünyanın atasını şeirdə Məmməd Araz yandırıb, Sona Xəyal sadəcə külünü qarışdırıb". Firuz müəllim kitab haqqında mənə daha heç nə demədi. O bir cümlə ilə fikrini demişdi. Doğrudan da bu gün kim dünya haqqında şeirlər yazırsa, o elə həmin külü qarışdırır, o cümlədən mən də. Zaman-zaman bu dünyanın boz üzünə dözür insan, ümidi sahildən-sahilə çırpıla-çırpıla yaşayır, dərya ümidi torpağa düzüləndə üsyana qalxır, dünyani öz atından yıxməq, daş ovunda sıxmaq, dünyani dünyalıqdan çıxməq istəyir. Amma bu da var ki, hər adam hər oları görə bilmir. Bunları görmək həqiqi sənətkarlara nəsib olur. Məmməd Araz "Redaksiyanın poqtundan" rubrikası altında "Şeirləri nəzərdən keçirərkən" adlı məqaləsində yazır: "Görünür hələ bu və ya digər aləmi görmək də azdır. Əsil məsələ nəyi görmək və necə görməkdir. İstedad özünü məhz burada göstərir. O, adı bir daşdan da, bir yarpaq səsindən də, bir çay şırıltısından da, bir insan baxışından da şeir qopara bilir. Yüzlərin, minlərin görə bilmədiyini biri görür. Onu sənət dilinə çevirib heyrət doğuracaq bir obrazlılıqla, yüksək poetik dil və səmimiliklə "budur sənət" deyir".¹⁷

Məmməd Araz hələ dünyani görə bilənlərdəndir, amma yenə də dünyani olduğu kimi görə bilmədiyini etiraf edir. Bu günün uşaq-muşaqları dünyadan elə danışırlar ki, elə bil bunların gördüğünü heç kim görməyib. Nə yaxşı ki, sovet dövründə qadağan olunan din, parapsixologiya, astrologiya bu gün meydana çıxarılib. Ağlına, bəzən də ağızına gələni deyənlər və yazarlar elə bilirlər ki, o dövrün şairlərinin bunlardan heç xəbəri olmayıb. Amma o dövrde yazılan istər Məmməd Araz şeirində, istər Əli Kərim, istər Ramiz Rövşən şeirində bu elmlərlə bağlı fikirlərin izləri çoxdur. Əslində bütün şairlərin şeirlərində var. Yəni bunların olması təbiidir, olmaması qeyri-mümkündür. Çünkü, nə qədər ateist dövr yaşasaq da göydən, Allahdan ayrılsaq da, şairlərin göydən,

Allahdan, dindən ayrılması ola bilməz. Gizli şəkildə olsa da şair sözünü deyib. Bu cəhətdən ən çox Əli Kərim yüksəyə qalxıb, bəlkə elə ona görə də şər qüvvə onu məhv eləyib. Çünkü, o zaman belə söz-söhbətin vaxtı çatmamışdı. Şər qüvvə daha güclü idi. İndisə, getdikcə şər qüvvə zəifləyir, amma bəlamız budur ki, o, insanların içini dağıdırıb bərbad günə qoyandan sonra zəifləyib və bu gün biz bunun ağır nəticələri ilə qarşılaşıraq. Xüsusən də gənclərin, ədəbiyyata yeni gələnlərin beyninin zəhərlənməsi də bu çəşqinqılıqdan yaranır. Bu gündü gənclər Əli Kərimi qəbul edirlər, sevirlər, amma başa düşməkdə yanılırlar. Yeni çəşqin nəslin formalaşması gedir. Bunun lap ağır nəticəsini bir neçə on ildən sonra hiss edəcəyik. Qayıdaq ekoist, qeyri-təvazökar insanlardan fərqli olan təvazökar Məmməd Araz şeirinə. “Necə yaşadımsa”:

Nə əkdi, nə dərdi şair əllərim?
Gözləri yumulu getməyim haqdı.
Bəlkə gördüyüümə şahid əllərim
Oyub gözlərimi oyadacaqdır.

Səhərlə göz açdım, axşamla batdım,
Şax durdum qəhrəman heykəli kimi.
Dünyaya gözləri yumulu baxdım,
Dünyanı görmədim görməli kimi.¹⁸

Məmməd Araz şeirini oxuyanda mənə elə gələrdi ki, Xətai qılıncı dünyanın matəm libasını doğrayır, Məmməd Araz isə onun yeni tarixini yazar. Elə bilərdim ki, Nəsimi dünyanın məkan-zaman məsafəsini ölçür, Məmməd Araz yazar. Elə düşünərdim ki, Füzuli dünyanın dərdini tərəzidə çəkir, Məmməd Araz yazar və bir də gördüm ki, dünyanın şah damarını Nizami çəkir və Məmməd Araz Dilbər Əliyevanın

“Sizin üçün şeir nədir?” sualına cavab verir: “Şeir nədir sualına cavab (hamını qane eləyən cavab) verən anasından doğulmayıb hələ. Odur ki, şeir bir qədər möcüzədir. Müəmmadır şeir! Zamana verilən böyük sualdır şeir! Zamanın sualına bir sualla cavabdır şeir! İnsanı dərddən xilas eləyən, insanın dərd yüküdür şeir! Hardasa xoş, hardasa giley-güzardır. Bir az nəsihətdir, bir az vəsiyyətdir. Yurdun üfűqünə boyanmaq üçün bir-iki pillədir şeir.

Şeirin tarixinə doğru getsək görərik ki, Nizamidə dərsdir şeir: əxlaq dərsi, qəhrəmanlıq dərsi, mərifət dərsi! Nəsimidə özünü tanımaqdı, özünü tanıtmaqdı. Nəsimi şeiri insan səviyyəsinə, insanı da şeir səviyyəsinə qaldırmaq qüdrətində idi. Füzuli şeiri ürəkdə közərən məhəbbət idi.

Sabir qeyrət qılıncı ilə şeiri eyniyyətdə görürdü. Min şairə min dəfə sual versəniz ki, şeir nədir? Bir-birinə oxşamayan min cavab alacaqsınız. Mən “Şeir nədir, şeir necə olmalıdır?” – sualına cavab verməkdə çətinlik çəkirəm, necə olmalıdırsa, elə də olmalıdır”.¹⁹

Məmməd Arazın şairlər haqqında, şeir haqqında, ümumiyyətlə, ədəbiyyat haqqında xeyli məqaləsi var. Onların hansını götürsən, orada təəssübkeşlik, məhəbbət, qürur və eyni zamanda təəssüf hissi görərsən. Şair üçün ümumi ədəbiyyat var, bütün dünyani ayağa qaldıran, bütün bəşəri oyandıran ədəbiyyat. Sönük hissələr, soyuq duygular Məmməd Araz qələminə yan ala bilmir. Şair üçün dünyanın eybəcərliyi ilə yanaşı gözəlliyi də var. “Dünya gözəl dünyadı” şeirində oxuyuruq:

Dumanların çağrışına yar olma,
Tufanların qəzəbinə qar olma.
Yoxuşunda ayaq saxla, yorulma,
Səndən əzəl, məndən əzəl dünyadı.
Dünya gözəl, dünya gözəl dünyadı.

Baxışında üfüqlərin baxarı,
Gülüşündə çaylarının axarı.
Əllərində işığının açarı,
Kimə gülzar, kimə xəzəl dünyadı,
Dünya gözəl, dünya gözəl dünyadı.²⁰

Və bu gözəl dünyanın dərdini çəkən, onun məzarlarına gül əkən, onun çöllərində, səhralarında didərgin, sərgərdan gəzən elə layiqli övladları olub. Sinəsinə çalın-çarpaz dağ çəkilən, göz yaşından sellər, sular çağlayan, hay-harayından ellər ağlayan bu dünyanın hansı dərdi olmayıb? Və bu dəndləri zaman-zaman sətirlərə köçürən, misra-misra yaddaşlara hopduran şair qələmi olub. Qılıncdan qələmə qədər yol keçib şairlərimiz. Nizamidən mərifət, Nəsimidən üsyankarlıq, Füzulidən qəmxarlıq öyrənən, Xətai qılıncını suvarıb Məmməd Araz karandaşı göyərdən, Məmməd Araz kimi.

Mən Məmməd Arazi ilk dəfə nə zaman görmüşəm? Şeirlər kitabım yenice çapdan çıxmışdı. Rəfiqəm Reyhan neçə vaxt idı ki, söz vermişdi, məni Məmməd Arazla tanış eləsin. Nəhayət, bir gün getdik redaksiyaya. Məmməd Araz tək idı. Reyhan məni təqdim elədi, haqqında qısa məlumat verdi. Kitabı verən kimi təsadüfi bir səhifəsini açdı və oradan iki misra oxudu: "Mənim muradımın gözləri kordur, Mənim ümidiyim yeri yə bilmir". Başını qaldırıb üzümə baxdı, gülümsədi və dedi: "Hə, şair sözüdür" və kitabı örtüb kənara qoydu. Bir qədər oturduq. Amma hiss edirdim ki, nəsə onun üçün danışmaq çətindir. Reyhana işaretə elədim ki, çıraq. Xudahafızlaşışın çıxdıq. Dedim, ay Reyhan fotoaparat olsayıdı, Məmməd Arazla şəkil çəkdirərdik. Dedi ki, elə mən də istərdim. Sonra "Paklıq" qəzetinin redaksiyasına gəldim. Gördüm redaksiyada fotoqraf var. Qəzetiň baş redaktoru Rafiq Nazimoğluya dedim ki, icazə versin fotoqraf gedib bizim

şəklimizi çəksin. Raqif dedi ki, elə mən də Məmməd Arazla tanış olmaq istəyirəm, gedək. Gedib Reyhani çağırıldıq və yenidən Məmməd müəllimin otağına getdik. Etiraz eləmədi. Hamımız birlikdə və Məmməd Arazla ayrı-ayrılıqda şəkil çəkdirdik. O şəkillər indi də durur və həmişə baxanda onunla ilk tanış olduğum günü xatırlayıram. Növbəti görüşümüz Ayıl Səlimoğlunun əlli illik yubileyində oldu. Ayıl stomatoloq idi. Əsil adı özünün dediyinə görə Mail olubmuş, amma Hacı Mailə görə birinci hərfini atıb. Ayıl Məmməd Arazi çox sevirdi, indi istəməsin, nə vaxt rastlaşsaydıq, mütləq ondan danışmaliydi. Bəlkə də Məmməd Arazi onun qədər sevən ikinci bir adama rast gəlməmişəm. Məmməd Arazın da yəqin ki, ona hörməti, məhəbbəti var idi. Çünkü, elə çətin vəziyyətdə onun yubileyinə gəlmişdi, hətta çıxış da elədi. Bir gün Ayıl mənə bir şəkil verdi: ortada Məmməd Araz, sağ-solunda isə Hacı Mail və Ayıl Səlimoğlu. Özü də o qədər sevinirdi ki, şəkil Məmməd Arazın evində çəkilmişdi. Uzun-uzadı ora getməklərindən, söhbətlərindən danışdı. Şəkil ağ-qara idi, şəkil üzündən götürüldüyü bilinirdi. Sonralar Mail müəllim həmin şəklin orijinalını mənə verdi. Hər ikisi məndə durur, o şəkillərə baxanda bir şeyə təəssüf edirəm: Ayılın dünyadan vaxtsız köçməyinə. O vaxt Ayıl də, Mail müəllim də Məmməd Araza görə çox narahat idilər. Bu gün onların hər ikisi haqq dünyasındadır. Məmməd Arazla dəfələrlə nəşriyyatda rastlaşmışam, uzaqbaşı salam vermişəm, bəzən heç buna da imkan olmayıb. Uzaqdan baxmışam. Üçüncü görüşümüz Yaziçılar Birliyində Natəvan klubunda şairin "Sənətdə son mənzil olmur" adlı kitabının təqdimat mərasimində olub. Qəribə bir gecə idi. Gündüz birliyə getdik, dedilər ki, tədbir axşam olacaq. Gözlədik axşama kimi. Gözləyən təkcə biz deyildik. Çoxları deyirdi ki, gələn olmayıcaq, amma axşam gördük ki, dəstə ilə adamlar gəldilər. Əvvəl istədilər Anar müəllimin otağında keçirsinlər, sonra gördülər ki, adam

çoxdur. Nətəvan klubunda bütün oturacaqlar tutulmasa da, hər halda lazım olan adamlar gəlmişdi. Çıxış eləmək istəyənlər də çox idi. O gün mən ilk dəfə idi ki, o tribunaya qalxırdım... Tədbir qurtarandan sonra bizə həmin kitabdan payladılar, təbii ki, hamı avtoqraf almaq istəyirdi. Məmməd Araz etiraz etmirdi, amma ancaq bir söz yazırıdı: "Müəllifdən". İndi bu kitab qarşımızdadır. İstər şəkillər, istər də şairin kitabları mənim Məmməd Araz dünyamın bir hissəsini təşkil edir. O kitabları vərəqləyəndə isə bu dünyadan az qala hər guşəsinə baş çəkmək istəyirəm. Şairlə əyani söhbət etməyin mümkün olmadığı vaxtlarda bu kitablar, bu şəkillər köməyimə çatır. Burada şairin "Poeziya dostları, zəhmət dostları" adlı yazısından bir neçə cümləni xatırlayıram: "Axtaraq, axtaraq, tapaq, hər yerdə, hər sahədə, fəzada da torpaqda da, suda da. Şeirdə, sənətdə də. Hələ nə qədər tikilməli, qurulmalı poeziya kəndlərimiz, şəhərlərimiz var. Onun tikilib-qurulanını qoruyan, sevib-yaşadan müqəddəs bir abidə kimi övladlarına tapşırın nə qədər yaxşı oğullar var! Onlar təkcə şeir oxumaq istəmirler, onlar həm də şairi dinləmək isteyirlər".²¹ Bir qədər düşünürəm. Bu gün Məmməd Arazlı şeirimizin hələ çox yaşayacağına inanmaq istəyirəm. Hansı məqaləsindəsə, ya müsahibəsindəsə Məmməd Arazın belə bir fikri var ki, böyük adamların yeri boş qalır. Yəni əvəzedilməz insanlar var həyatda. Gərək ki, şair bunu xoşbəxtlik, səadət adlandırırdı. Onun "İnsan" şeirindəsə oxuyuruq:

Mən getsəm dünyada uçrum yaranar,
Toyda da, yasda da görünər yerim.
Yay da bir ah çəkər, payız da yanar,
Qışda da, yazda da görünər yerim.

Mən getsəm, saç yolub dağların çəni
Ağlayar bir ana, bir bacı kimi.

Təbiət düşünər, düşünər məni

Bir fiqur itirən şahmatçı kimi.²²

Doğrudan da səadətdir, ölüb-gedəsən, yerin boş qala, nə vaxtsa olduğun yerlərdə yerin görünə. Sağlığında insanlara gərək olduğun kimi, yoxluğunla bir ağrı, bir acı olasan. Varlığı kimi yoxluğu da bilinməyən insanlardan fərqli olaraq yoxluğun da varlığın kimi hiss oluna. Qoca dünyanın ölüm qanunuyla ömür kitabını bağlayıb gedəndə rahat gedəsən, biləsən ki, yaşıdığın kimi, yenə də yaşayacaqsan ta səni yaşıdan insanlar dünyadan köçənə kimi. Daha sonra tarixin saralmış vərəqlərində bir izin qala, sözün qala, səni yaşıdacaq əsərin qala. Bir də, bir də biləsən ki, kimsə sənə oxşamaq istəyir, kimsə sənin kimi olmaq istəyir. Ən nəhayət biləsən ki, Allah da səndən razıdır, səni rəhmətində saxlayacaq. Məmməd Arazın məqalələr toplusunu vərəqləyirəm. Əbdülxalıqın sualına verdiyi cavabda oxuyuram: "Soruşursunuz: Məmməd Araz özünü dindar hesab edirmi? Bilmirəm, dindar olmaq necədir? Mən gözümü açandan ata-anamı, baba və nənəmi oruc tutan, namaz qılan, fitrə verən, bütün dini mərasimləri vaxtlı-vaxtında qeyd eləyən görmüşəm. Biz uşaqlar isə qırmızı sovet pionerləri, komsomolçuları idik. Hansı səmtə istəsək – meyl elemək imkanımız yox idi. Yoxsa məsələlər böyüyərdi, partiya təşkilatına çata bilərdi. Bunun da tənbehinə məruz qalmaq xoşagelməz nəticələr verərdi. İndi Allaha şükür ki, dindar olmaq da azaddır, dindar olmamaq da. Din dövlətin işinə qarışmir, dövlət də dinin. Məmməd Araz da Böyük Allahın quludur. İslamın bütün qanunlarını qəbul edir və onlara hörmət edir. Qur'ani-kərimi öz vicdan kitabı sayır".²³ Amma qəribəlik burasındadır ki, 1994-cü ildə bu sözləri deyən Məmməd Araz 1997-ci ildə Fərail Kazimova verdiyi müsahibədə axırətin olduğuna inanmadığını bildirir. Qur'ani-

kərimdə isə bir çox ayələr axirətin varlığını təsdiq edir. Bunun nədən irəli gəldiyini, bəlkə də təsadüfi, mexaniki səhv olduğunu düşünmək istərdim. Rə'd suresində buyurur: "Allah hər kimə istəsə çox, ya az ruzi verər. Və insanlar bu dünya həyatına bel bağlayırlar. Halbuki, bu dünyanın həyatı axirətin həyatı qarşısında kiçik bir matah kimiidir". Məmməd Araz yəqin ki, heç zaman bu dünyanın ne'mətinə uymamışdır. Sadə bir həyat tərzi keçirmişdir. Hansı bir jurnalistinsə onların evində olan zaman bu barədə yazdığı fikrini oxumuşdum. Əgər insan bu dünyaya bağlanırsa, deməli onunçun axirət var. Şairin "Mən getsəm" şeirində oxuyuruq:

Nə düz deməmisən, düzünü de ki...
Bu torpaq ağartsın üzünü, de ki...
Dünyaya sonuncu sözünü de ki,
Ey qardaş qələmim, desəm-deməsəm,
Mən səni özümlə aparasıyam.²⁴

Görəsən şair qələmini hara aparacaq. Bu dünyadan köçəndə insanın axirətdən başqa gedəcəyi yermi var?... Həzret Əli "Nəhcül-Bəlağə" də yazır: "Bir zaman gələcək ki, insanlara Qur'andan yalnız əsər və yazı, İslamdan da ad qalacaqdır. O zaman məscidlər tikilişinə görə abad olacaq, o zaman məscidlərdə oturanlar, onları tikənlər, yer üzünün ən pis adamları olacaq. Onlardan fitnə zahir olacaq, onlara günah və xəta rast gələcək. Kim o fitnəyə uymamaq istəsə onu məcburi cəlb edərlər. Nöqsan sıfetlərdən münəzzəh olan Allah buyurur ki: "Zatıma and olsun ki, mən o qövmə elə bir fitnə göndərərəm ki, dərrakəli adamlar belə çəşib qalar və o fitnəyə uyar". Biz Allahın bağışlamasını, qəflətlə ayağımızı bağlamamasını diləyirik". Kim bilir bəlkə də Azərbaycan artıq bu anı yaşadı. Elə bir zaman gəldi ki, yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük. Dinsiz hesab elədiyimiz sovet dövründən guya dindar demokratiya dövrünə gəldik. Bəlkə də o dövrdə

insanlar daha çox dindar idi. Onda Allaha məhəbbət, dinə rəğbət ürəklərdə idi. İndisə... Məmməd Araz isə elə onda da dindar idi, indi də. Sözdə səhv etsə də, içində bu dünyadan başqa tamam başqa bir dünya var idi. Ola bilsin ki, adına axirət demirdi. Əslindəsə Məmməd Araz dünyası elə axirət qədər haqq idi. Elə ona görə də şair bu dünyadan heç nə istəmirdi. İstədiklərini də ala bilmirdi:

Söz verdim, söz adlı dəfinə verə,
Tək bircə ölümsüz qərinə verə.
Umdum nə verdi ki, küsdüm nə verə?
Mən belə dünyanın nəyindən küsüm?

Çaydı, dəhnəsində xırsız əjdaha,
Gecəsi salamat çıxmaz sabaha.
İti bazarında atından baha,
Mən belə dünyanın nəyindən küsüm?²⁵

Şairin Müşfiqə ithaf elədiyi bu şeirində ağrı-acılı bir yaşam var. Bu şeirdə Müşfiqdən danışılmır, amma Müşfiq dərdi, Müşfiq yoxluğundan doğan həsrət var burda. Daha doğrusu Müşfiqlərin yoxluğunu hiss etdirən ədəbiyyatın, dünyanın nisgili var. Bu Məmməd Araz yaştısıdır. Şair ümumiyyətlə bir adamdan yazanda onu ümumiləşdirməyi, onun yaradıcılığını bəşəriləşdirməyi lazımlıdır. Ya bəlkə də məhz belə adamlardan yazır. "Şair ömrü" məqaləsində oxuyuruq: "Mikayıł Müşfiq bəşəri şairdir. Onun şeirlərində irqindən, milliyyətindən asılı olmayıaraq, bütün xalqlar birdir, onları dostluq, qardaşlıq, birlilik, bərabərlik duyğuları birləşdirir. Onun şeirlərində torpaq torpaqla, insan insanla qaynayıb qarışır, tikanlı sərhəd dirəklərini yasəmən ağacları, gül kolları əvəz eləyir. Onun şeirlərində hamı bir mahnını oxuyur, hamı eyni bir gələcəyə üz tutur, hamı bir sabaha gedir".²⁶ Məmməd Araz yazanda da istedaddan yazır. "Şaire ilhamdan maya gərəkdir"

deyən Müşfiqin sənət dünyasına səyahət edən şair orada bütün xalqlar üçün, bütün insanlar üçün eyni olan duyular görür. Şairin "Yesenin rəngləri" adlı məqaləsində də bu hissi görürük: "Dünyanın təbii şəraiti nə qədər rəngarəng, iqlimi nə qədər müxtəlif olsa da, bir günəş altında isinən xalqların söz sənətində yaxınlıq, hətta az qala eyni məzmun vardır".²⁷ Şair istedadın işiq ucu boyda görüntüsünü belə gözündən qaçırırmır. İstedadsızları isə hətta "tutarlı" yazısından da tanıya bilir: "İstedadsızın zorla quraşdırıldığı, ədəbi biliyin gücünə ortaya gətirdiyi bir-iki tutarlı yazısından da bilmək olur ki, bunların müəllifi əbədi mənbəyi olmayan, öteri qar və yağış sularından qidalanan çaylara bənzəyir. Bu çayların deltası heç vaxt olmur, dəniz suyu dadmaq, güclülər axınına qoşulmaq onlara müyəssər deyil".²⁸ Məmməd Arazın Əli Kərim haqqındaki məqaləsi, müsahibəsi, eləcə də Ramiz Rövşən haqqındaki məqaləsi olduqca diqqəti çəkən fikirlərlə zəngindir. Burada şairin şairlər haqqındaki bütün məqalələrindən danışmaq imkanımız yoxdur. Biz sadəcə şairin söz haqqında, sənət haqqında dediyi fikirlərə dayandırıq. Bu dünyanın sənət dərdinə, sənətkar dərdinə nəzər salmaq istədik. Çünkü şair üçün sözdən böyük heç nə yoxdur. Dünyanın sonuncu dayanacağı, dünyanın özü hesab etdiyi sözə "Əlli il yaşadım" adlı şeirdə şair belə qiymət verir:

Yox dərya üstündə qalam, qalaçam,
Dalğası dağ yixan derya kimiyəm.
Nəyim tökülcək, nəyim qalacaq?
Əsəbi gərilmiş dünya kimiyəm.
Söz sözə çarpanaq,
Söz sözə özül.
Yanğınsöndürəndir söz yanacağı,
Dünyanın sözüdür dünyanın özü,
Dünyanın sonuncu dayanacağı.²⁹

Dünyanın sonuncu dayanacağı olan söz həm də elə ilk dayanacağıdır. Sözdən sözə qədər uzanan nağıldı dünya. O söz ki, Nizami ilə qurtarmışdı. O söz ki, Nəsimi əlində silaha çevrilmişdi. O söz ki, Füzuli şehri ilə qəlbləri fəth etmişdi. O söz ki, Xətai qılıncını Məmməd Araz qələminə çevirmişdi. O söz ki, Sabir qələmiylə dövrün gəmisini silkələmişdi və Məmməd Araz "Sabirlə söhbət" məqaləsində bu sözün qüdrətindən, Sabir qələminin gücündən söz açıb yazırı: "Sabir qasırğalı dövrün gəmisini silkələdi, özü cismən ölümə uğrasa da, məramı qələbə bayrağı ilə sahilə çıxdı".³⁰ "Mənim Sabir dünyam" adlı məqalədə də eyni hörmətin, rəğbətin, inamın şahidi oluruq. Bəli, Məmməd Araz üçün elə hər şair bir dünyadır. Büyük dünyanın Məmməd Araz dünyası olduğu kimi, onun da Nizami dünyası, Nəsimi, Xətai, Füzuli, Sabir və s. dünyaları var. Və bu dünyaların hamısını Məmməd Araz dünyasında söz birləşdirir. Və bu Məmməd Arazın sevdiyi, görmək istədiyi dünyadır. Dünyanın bu üzündə hər şey gözeldir. Amma təəssüf ki, dünyanın o biri üzü də var: eybəcərliliklərlə, məhrumiyyətlərlə dolu, yaxşılara görəmək istəmədiyi dünya. Və şair "Mənim də yaşım az deyil" şeirində yazır:

Çiçəyindən alağı çox,
Kişisindən papağı çox.
Köpəyindən yalağı çox,
Bu üzün olmaya, dünya!

Nöqtə boyda ölkə – vulkan,
Dərya boyda diyarı qan.
Biri tikən, biri yışan,
Bu hissin olmaya, dünya!³¹

Dünya haqqındaki şeirlərin çoxu şairin “Dünya sənin, dünya mənim” adlı şeirlər kitabındandır. Ön sözdə Məmməd Araz özü oxucularına müraciət edərək yazır: “İki il (1959–1961) Moskvada SSRİ Yazıçılar İttifaqının Ali Ədəbiyyat kurslarında təhsil almışam. İki il dostum Söhrab Tahirlə neçə mühüm ədəbi görüşdə Cənub dərdlərindən söz açdıq. Mən bu illeri öz sadə yaradıcılıq bioqrafiyamda həmişə baxışlarımı üfüqə aparan ağ yol sayıram. Moskva ədəbi mühiti ilə yaxından tanışlıq dünyanın və ölkənin bir çox nəhəng simaları haqqında xüsusi kurs dinləmək, görkəmli adamlarla görüşlər yazıcıını bir qərara gətirir: “ya qələmdən ciddi yapış, ya da ciddiyyətlə vidalaş!” – Ayrı yolla sənət yoluna çıxış yoxdur!

“Dünya sənin, dünya mənim” nədən danışır? – adından məlum olduğu kimi hamisinin dünyasından. Hamının əlindən tutan, hamının əlindən çıxməq qorxusu olan dünyadan. Hamiya məlum və naməlum dünyadan”.³² Eyniadlı şeirdə isə şair yazır:

Bir taleyin oyununda cütlənmiş zərik,
Yüz il qoşa atılsaq da qoşa düşmərik.
Bir zərrənin işığına milyonlar şərik,
Dünya sənin
dünya mənim
dünya heç kimin...

Çevrəsindən çıxsa əgər sevda firfirən,
Bir ümidiñ ətəyindən tutub da fırlan.
Eşidirsən: piçıldayıñ yixılan, duran
Dünya sənin
dünya mənim
dünya heç kimin...

Bu get-gəllər bazarına dəvədi dünya,
Bu ömür-gün naxışına həvədi dünya,
Əbədiyə qah-qah çəkər əbədi dünya.
Dünya sənin
dünya mənim
dünya heç kimin...

Ayaq saxla, dövrənə bax, ötəri belə,
Min illərdir Araz belə, Həkəri belə,
Axşamların, səhərlərin təkəri belə
Dünya sənin
dünya mənim
dünya heç kimin...

Gülünclərə gülünc gelən bu ada güldüm,
Yüyəninə hər əl yetən bu ata güldüm,
Mən özümlə oynadığım şahmata
güldüm...

Dünya sənin
dünya mənim
dünya heç kimin...³³

Bu şeirdə Məmməd Araz dərdinin, şairin dünya dərdinin
neçə çaları var: məhəbbət, dostluq dərdi.

Ölüm, müharibə dərdi,
Torpaq, təbiət dərdi,
Vətən dərdi, Araz dərdi,
İnsanlığın nadanlıq dərdi...

Hər dərdin də Məmməd Araz yaradıcılığında özünün
dolğun əksi var. Hər dərdə neçə-neçə şeir, məqalə həsr

eləyib şair. Hər dərdin öz dairəsi, öz məkan-zaman ölçüsü var. Sonundasa bir dərkedilənlək var: Dünya sənin, dünya mənim, dünya heç kimin...

www.elmler.net - Virtual İnternet Resurs Mərkəzi
SEL BOĞAN DƏRƏLƏRİ
BİR MƏRD QADINLA KEÇDİM

Hər bir insan bir ömür yaşasa da, bu ömür yolunda neçə-neçə yollardan keçir. Bu yolların dəniz yolu, ümman yolu da olur, hay-haraylı çay yolu da dərə-təpə yolu da olur, sıldırımlı dağ yolu da, yerlə sürünən yollar da var, göydə ağ xətt olan yollar da. Şairlərin ömründəsə hələ cöl yolu, biyaban yolu, qupquru səhralarda sərgərdanlıq yolu olur. Əlbəttə, asfalt yoldan keçənlər, şosselərdə şütyüyenlər, magistrala qalxanlar da, bir anda mənzil başına yetənlər də olur. Amma o şöhrətin ömrü də elə bir anlıq olur. Keşməkeşli, enişli-yoxuşlu yollarında yolcuları mənzil başına uzun-uzun illərlə çatırlar və bu şöhrətin də ömrü upuzun olur. Kimin hansı yollarla yüksəldiyini fəxri fərمانlar, titullar, mükafatlar demir, gözləri sərrast gərən xalqın qəlbi deyir, dili deyir. Və xalqın şairi ola bilənlər üçün xalq məhəbbətindən böyük heç nə olmur. R.Əzizin şairlə müsahibəsində “Xalqın sizi sevdiyini bilirsinizmi?” sualına Məmməd Araz belə cavab verir: “Bəli” deməkdən qorxuram. Bilmirəm deməyə də ürəyim gəlmir. Bu sevgini qazanmaq nə qədər çətindirsə, itirmək bir o qədər asandır. Bu yolda xumarlanıb məst olmayı və büdrəyib yixılmağı Allah heç bir qələm sahibinə qismət eləməsin”.³³

Hər bir insanın ömür yolu dolu olduğu yerdən, atadan, anadan başlanır, yaşadığı, gəzib-dolandığı yerlərdə, qazandığı dostlarda, sevgidə, məhəbbətdə, ailə həyatında davam edir, ömrün qürubunda, övladda-nəvədə başa çatır. Allah insana hansı zaman anında hansı yaşam tərzini yazırsa, insan da onu yaşayır. Zaman-məkan necə olmalıdır, elə də olur. Məmməd Araz “Gərək belə olmayıyadı” adlı şeirində yazar:

Biz dünyani bölməmişdik “sənin-mənim”ə,
Gözlərimiz bir-birinin oduna şərik.
Ağ qanaddın bəxt adlanan ağ yelkənimə,

Gərək belə olmayıyadı deyirəm hərdən,

Gərək, gərək, – ömür keçdi,

Əlli də oldu.

Gərək nədi bu gərəksiz düşüncələrdən?

Elə necə olmalıdır – elə də oldu...³⁴

Müsahibələrdə şairdən “hansi kitabını daha çox sevdiyini, bəyəndiyini” soruşurlar. Birində “Atamın kitabı”, digərində “Anamdan yadigar nəğmələr” – deyə cavab verir şair. Bir zaman Məmməd Arazın da analı-atalı günləri olub. Nə qədər ki, bu müqəddəs varlıqlar var, adam övladlıq borcunu o qədər də düşünə bilmir. Elə ki, itirirsən, onda səhvini başa düşürsən, bu isə son peşimanlıq kimi fayda vermir. Hətta atana üçün bütün ömrünü sərf edən insanlar belə onları itirəndən sonra düşünür ki, çox şeyi eləmeyib. Hələ sağ olsayırlar, nələrisə edərdi deyir. Təkcə sənətdə deyil, elə məhəbbətdə də son mənzil olmur. Məmməd Araz hansi şeirindəsə, “Anamı sinəmdə dəfn etməmişəm”, – deyib təəssüf edir. Bu bir qədər fantastik görünən də, şair dilində qəribə səslənmir. Məcazi mənasına varsaq da, beləcə qəbul etmək olar. Oğul anasını itirir və bu ona bütün uşaqlıq illerini xatırladır. Doğma yerlərə gedən şairi ilk dəfədir ki, anası qarışlamır və bu anda doğma yerlər yad görünür ona. İlk dəfə anasız açılan səhər də, anasız düşəcək axşam da şair gözündə solğundur. Şair kəndinə uyuşa bilmir. Şair bacısına müraciətlə deyir ki, məni etibarsız hesab eləmə, mənim bu yerlərə dönmək həvəsim də anamla birlikdə məzara gedib. Şair üçün hər şeyin ətri də, rəngi də, səsi də dəyişib. Bütün bunları şair “Anamdan yadigar nəğmələr”indən birində yazıb. Yazıb, Gülsüm bacısına məktub kimi yazıb:

Əyib atamı da ömrün gərdişi,

Dünyanın qəribə sırları varmış:
Ömür yoldaşını itirən kişi
Uşaqdan da bətər yetim olarmış.

Çətindir, ay bacım, bunları görmək,
Göz də bir baxışla oda düşərmiş.
Uşaqlıq itirmək, gənclik itirmək
Ana itirəndə yada düşərmiş...³⁵

Şairin “Atamın kitabı” poemasında da anası ilə bağlı kədərlı notlara rast gəlirik. “Bir xoş yuxu sorağında” başlıqlı şeirin qəribə məzmunu var: yeddi ildir ki, şair ana itirib. Yeddi ildir hər gecə yuxusunda anasını görmək istəyir, bu istəklə yatır-durur. Amma ana yuxuya gəlmir. Alımlerdən, aqillerdən, müdriklərdən soruşur, bu sirri açmaq istəyir oğul. Deyirlər ana üçün “ölüb” demə, “sönüb” demə, analar göz yumanda günəşə köçüb gedirlər. Analar zərrə-zərrə yer üzünə səpələnirlər. Şair isə sualı suala calayır: “Anaları vəsf eləyən ilk qaranquş şeir görəsən hansı şairin qələmindən uşub, “ana ölüm” deyə haraylayan ilk bayqusş şeir hansı qəlbin uçurumundan qopub görəsən?” Yeddi ildir bu gümanlar, bu ümmanlar sorağında şair nağıllar, əfsanələr vərəqləyir. Bir qo-cadan soruşur bu sirri. Nəhayət, “yer üstündə son gününü yeriyyən bir qarıdan” soruşur. Qarı isə qara, tufana dönür və: “Yer üzündə milyon küskün ana varsa, Sən yuxuda nahaq ana axtarırsan...” – deyir. Qarı gözdən itir, şair fikrə gedir. Qarı yenidən görünür:

– Belədirmi? – nəvələri tanımlırlar –
Nə dondadır nənə qəbri, tanımlırlar.
Əllərində bir saralmış çiçək belə
Nənələri yatan yerə getməyiblər.
Şələləmək –

gərək deyil ana dərdini!

Şöhrətinçün bələmək –

gərək deyil ana dərdini.

Payızda bir yarpaq apar ana qəbrinə,

Baharda nəm torpaq apar ana qəbrinə.

Qışda onun baş daşının

buzuna el çək.

O baş daşı – bir donan əll!

O ələ bir övlad əlidir əlcək!..³⁶

Qarı yenə gözdən itir. Şair yenə fikrə gedir. Birdən bu səs ona doğma görünür. Diksinir. Doğma səsi, haqlı tənələri düşünən şair “Bəlkə elə bu axtardığım yuxu idi?” – deyə öz-özündən soruşur. Bu bir şairin etirafı deyil. Bu milyonların nankorluğuna, naxələfliyinə qarşı şairin iibrət dərsidir. Bu gün ata-anasının qəbrini tanımayanlar var, nəinki nənə-babasının. Bu, dünyadan köçmüş minlərlə ananın haqq səsidir.

Poemanın “Atamın yüz yaşı” adlı hissəsində də ata həsrətini, ata gileyini eşidirik. Yüz yaşlı ata oğlundan təbriknamə alır və yaşının yüz olduğu yadına düşür. Özünün yaddan çıxdığını, huşunun-başının itdiyini deyir və birdən kədərlə “demək yenə gəlmədilər, öz oduna özün qızın! Qəbrin yansın Mahmud qızı, uçub getdi oğlun-qızın” deyə ömür-gün yoldasını yadına salır. Bu poemada hər zamanlar üçün nəsihətamız fikirlər var. Poemanın “O yerlər” adlı hissəsində isə düşünən şairin “bəlkə” nidali qayıtmaq arzusunu görürük. Bir çəngə ot olmaq, bir parça daş olmaq, ya da sulara qarışmaq, təki, təki o yerlərə qayida bilmək arzusu. Əli heç nəyə çatmasa, ən azı xatırələr ümmanınbatıb-çixmaq, təki o yerlərə qayida bilmək. Lap durna lələyindən, lap bulud ətəyindən tutmaq, ulduzların gözündən od alıb odu səngimiş ocağa atmaq, təki o yerlərə qayıtmaq. Torpağın ətrindən,

babaların əhdindən, bir şimşək xəttindən ötrü səsini sellərəsulara qatmaq, təki o yerlərə qayıtmaq. Şairə qədəm verən dağların od ağlaması, bir qaya dibində ona yer saxlaması, adı yazılıacaq bir boz daş verməsi bu arzunun son budağıdır.

Məmməd Araz Möhbəddin Səmədlə söhbətində deyir: "Sənət aləmində anam mənim ilk müəllimim olub desəm, yanılmaram. Anam savadsız olsa da çoxlu bayatı və mahni bilirdi. Mən uşaq vaxtı anamın oxuduğu bayatı və mahnilərlə yuxuya gedər və onlarla oynayardım. Böyüdükcə, özümü və həyatı dərk etdikcə anamın nəğmələrinə də məhəbbətim artırdı. Anamın nəğmələrinə bənzər şeirlər yazmaq istəyirdim. Nəhayət, belə şeirləri yazmağa nail oldum. Həmin şeirlər məcmuəsinə də "Anamdan yadigar nəğmələr" adı verdim, "Atamın kitabı" əsərim də buna bənzər təəssüratın məhsuludur".³⁷ Bu etirafları biz əksər şairlərdə görürük: Rəsul Rza, Cabir Novruz və s. Kim bilir bəlkə elə bütün şairlərin ilk müəllimi sinəsi bayatı dolu analar, nağılı dolu nənələr olub. Kiminse bir sözü yadına düşdü: "Kişi ciyində qərar tutmuş dünya qadın qucağında böyüyüb". Böymək də var, böymək var. Hər boyu böyüyən, hər yaşı böyüyən böyüye bilmir. İnsanın uzun və ya qismən qısa ömür yolunda tapdığı və itirdiyi nə varsa, hamısının birlikdə cəmidir insan ömrü. Kiminin tapıldığı itirdiyindən çox, kiminse əksinə itirdiyi taplığından çox olur. Amma nə qədər tapsaq və itirsek də, yenə də bir gün hamısını itirmək zorundayıq. Çünkü, şair demişkən "dünya sənin, dünya mənim, dünya heç kimin". Bunu unutmamaq şətilə insan nə qədər ki, son deyil itirməməyə çalışmalıdır. Amma itirdinsə itənə heyfsilənməyə dəyməz. Məmməd Araz "Yaşadım" adlı şeirində yazar:

Zarımağa ömür deyib ağlama,
Hər ölümə ölüm deyib ağlama,
Tale döyüb, haqlı döyüb, ağlama,

Halal bir insan ömrü yaşayan, dünyanın hər eybəcərliyinin əyani və ya qiyabi şahidi olan, dünyanın hər dərdini içindən keçirə bilən, lazım gələndə böyüyə bilən, lazım gələndə kiçilə bilən, qürurunda, vüqarında da, təvazökarlığında da özü ola bilən Məmməd Araz üçün hər ömür ömür deyil, hər ölüm də ölüm deyil. Taleyiñ zərbəsinə qarğımayan, döyməyini haqlı sayan şair üçün bu da belə bir ömürdür. İnsanın özündən asılı olsa da, insanların özündən asılı olmayan ömür. Bu ömrün nə qədər acısı, ağrısı olsa da, hardasa bu acıları tarazlaşdırın bir şirinliyi də olur. Bəzən isə elə ən şirinin özü də acılaşa bilir və ya əksinə. Sənin, mənim, onun, əslindəsə heç kimin olan bu dünyadan məhəbbət deyilən bir neməti var. Bu nemətin varlığı da, yoxluğu da əzabdır. Amma bu əzabın özü də acı olduğu qədər şirindir. Bu təzadlı varlığın insan ömründə insana verdiyi və insandan aldığı nə varsa hamısı halaldır. Məmməd Araz şeirində məhəbbətlə bağlı müxtəlif deyimlərlə rastlaşırıq. Bu şeirlərin kimə və ya kimlərə yazılması bizim üçün maraqlı deyil. Maraqlı olan odur ki, bu şeirləri oxuyan hər bir sevən onlarda öz taleyini görür. Əzabını öz əzabı, sevincini öz sevinci saya bilir. Gah kədərli, gah sevincli, gah gileyli, gah fəxrli, gah da necəsi, niyəsi bilihməyən hissələr, duyğular istər-istəməz oxucunu saf bir aləmə çağırır:

Mənli də, mənsiz də bu dünyavardı,
Göy belə göy idi, qar belə ağıdı.
Bu dünya elə bil nəğməli valdı,
Mənli də, mənsiz də oxuyacaqdı.

Çıxbı bu dünyanın yoluna mən də,
Dönüb durmalyıdım bir astanada,
Üfüq saralanda, toran düşəndə

Belə olmalıydı yeqin ki, belə...
Çiynimə bu yükü götürməliydim.
Ağlimın hökmünü mən bilə-bilə
Qəlbimin hökmündə itirməliydim...
Biz ayaq saxladıq nahaqca yerə,
Məhəbbət yoluna çıxdın, dayanma!
Cəsarət gərəkdir ilk sevənlərə,
Yalandı kül olmaq, yalandı yanmaq!³⁹

Məmməd Araz Vaqif Yusiflinin qadın gözəlliyi, qadına hörmət, sevgi-məhəbbət ilə bağlı suallarını belə cavablandırır: "Poeziya dil açan gündən indiyədək həmişə qadın mehrindən, qadın həririndən, yol-yoldaşlığından, ana şərəfindən, yar ünsiyyətindən su içib, mövzu alıb. Qadın "cazibəsindən" uzaqlaşan poeziya müəllifsizdir. Müəllifsiz olan poeziya oxucusuzdur. Mən bu mövzuda yazıram və yaza bilirəmsə, bu qəlbin diktəsi, ağlın hökmüdür... Sevgi hər zaman sevgidir. Ona münasibət mühitlə, zamanla əlaqədar dəyişir. Onun bəzi "şərtləri" dəyişirə də, sədaqət sədaqətliyində qalsa yaxşıdır. Müasir cavanlara deyərdim: sözünüzle hərəkətiniz, vədinizlə ilqarınız, səmimiyyətinizlə etibarınız arasında uçurum olmasın".⁴⁰

Məmməd Arazın "Sevgi nəgməsi" adlı şeirində sevgi nəgməsi yaratmaq istəyen şairin bulanıb-durulması, amma sevgi şeiri yazmaq əvezinə başqa bir nəgməyə vurulması, şeir yazmaq həvəsini kənara qoyub sevən bir ürəyin sevgi nəgməsini dirləməsi verilir. Sən demə qonşu otaqda nəgmə deyən qız şairin nəgməsini əlindən alır, yazacağı sevgi şeirinin notlarını onun beynindən silir, öz nəgməsini ora ötürür. Və şairin kağızı aq qalır, şairin qələmi susur, qələmsiz,

kağızsız şeir yazan qonşu qızının sevgi nəgməsi onun qəlbinə axır.

Şairin “Gözlərin” şeirində isə məhəbbət motivi, həm də sənətkarlıq qüdrəti var:

Adın – demədinmi – dodaqlarında,
Özün – demədinmi – gözlərimdəsən...
Adımı batırıb qulaqlarında,
Özümü neylədin gözlərində sən?

Məni gözlərində güllələdilər,
Məni gözlərində dəfn elədilər...⁴¹

“Sevgi nəgməsi” kitabının ilk şeiri “Səni axtarıram” adlanır. Digər sevgi şeirləri kimi burada da lirik qəhrəmanın sevgisi, həsrəti ön plandadır. Qonşuluqdan köcüb gedən bir gözəlin dünyani bahardan payiza döndərən yoxluğu, gənc bir oğlanın sevdiyi qızə könül aça bilməməsindən doğan təəssüfü, ova çıxıb ovçular kimi ov deyil, onu ovlayan maralı gəzməsi, evə ac qayıtsa da bir tikə çörəyi yeyə bilməməsi, bütün sirlərini bilən anasına məhəbbət sərrini deyə bilməməsi, hər şey, hər şey təbiidir. Sadə dildə, hamının anlaya biləcəyi tərzdə və çoxunun həyatından keçən bir xətt üzrə...

Bəli, axtarıram səni o gündən,
Könlüm istəyəni görə bilmirəm.
Qəlbimi özünlə aparmışan sən,
Mən onu heç kəsə verə bilmirəm...⁴²

“Nə bilim” adlı şeirində “Səndən mənə bir ömürlük xatirə, Məndən sənə nə qalacaq, nə bilim”, “Bu oyunda kim uduzdu, kim uddu, Peşimanı kim olacaq, nə bilim”, “İndi daha qaynar təbim ayazdı, İsinərmi bir od-oçaq, nə bilim” – deyən şairin “Necə unudum səni” adlı şeirində “Yox, səni bir anlıq unutmaq

üçün Özümü bir yolluq unutmaliyam”, – deyən Məmməd Arazın hardasa şair xeyallarında bir ümidi var. Bir qoşmanın son bəndində şair yazır:

Xəyalın yollara yol asan ola,
Mənim bu arzuma yol asan ola.
Sən adda, nişanda yol azan ola,
Bir ünvan bilməyə bizdən savayı...⁴³

Məmməd Arazın məhəbbət şeirləri sadəcə bir şairin, bir insanın həsrətini, sevgisini, məhəbbətlə bağlı sevincini, kədərini ifadə etməkçün yazılmayıb mənçə. Burada gəncliyə düzgün yol göstərən, sevənlərə səmimi duygular, təmiz, pak hissələr aşılıyan gözəl fikirlər vardır. Sanki şair yaşadığı ömürdə və ya başqalarının həyatında rastlaşdığı səhvləri görüb ağrıyır və başqalarının da bu səhvləri etməsini istəmir. Xüsusən də gənclərə ünvanlanan ibrətamız sözlər, məhəbbətdə sədaqətli, dəyanətli, sözübütöv olmaq arzusu bir daha sübut edir ki, şair insanların həyatı üçün narahatdır. Qızlarımıza ünvanlanan “Qızlar” adlı şeiri hər bir gənc qızın həyatında əlindən tutu bilən, büdrəyəndə onu yrixılmaqdan saxlaya bilən, səmimi bir ata müraciətidir:

Eşqiniz olmasın çürük sap kimi,
Əllərdə gəzməyin bir kitab kimi.
Kimisə məst edən al şərab kimi
Axıb hər badəyə dolmayın, qızlar!

Oynar qəhqəhəniz şimşəklər kimi,
Ünvansız olmayıñ küləklər kimi.
Qar altından çıxan çiçəklər kimi
Və dəsiz göyərib solmayın, qızlar!

Siz bir qayıqsınız, tale dənizdir,
O bəzən bulanıq, bəzən təmizdir.
Tale ağlıңızdır, düşüncənizdir,
Taleyin qayığı olmayın, qızlar!..⁴⁴

Şairin Zöhrab Əmirxanlı ilə müsahibəsində belə bir yer var: “Bəlkə də yaralı yerinizə toxunuram, bağışlayın, amma şeirlərinizin birində oğulsuzluqdan giley var: “Oğlun yoxdu, sonun yoxdu, dedilər” – Bu da taleyin hökmü idi. Necə yazılmışdı, elə də oldu. Artıq bu hökm ilə çoxdan barışmışam. Daha soyumuş küldə köz axtarmağın mənası yoxdur – Həm də belə bir misranız var: “Sel boğan dərələri bir mərd qadınla keçdim” – Bəli, mənim “haqqın yoxdu, haqqın var” şeirimdə belə bir misra var. Bəli, bəli, keçdim...⁴⁵ Qur'ani-kərimin “Şura” surəsində buyurur: “Allah göylərin və yerin hökmranıdır. Nəyi istəsə yaradar, kimə istəsə qız bağışlar və kimə istəsə oğlan bağışlar (49). Və ya da həm oğlan verər, həm də qız. Və kimi istəsə sonsuz edər. Şübhəsiz o, bilici və qadirdir (50)”. Məmməd Araz o şeirində əslində ona tənə edən adamlardan gileylenir, oğulsuzluğundan yox. Kamil insanlar üçün oğlun, qızın fərqi olmaz. İnsanların ən kamili olan Məhəmməd (s) peyğəmbərin də oğlu yox idi. Daha doğrusu, Allah verib-almışdı. Amma o qızı Fatiməni o qədər əzizləyərdi ki... Məmməd Arazın “Sizə yetim deyən olsa, qızlarım” şeirini oxuyanda şairin atalıq məhəbbəti ilə yanaşı qürurunu, mənliyini görürük:

Mən əyilməz ata adı saxladım,
Vicdanımı ovuclara sağmadım.
Bu dünyanın mehvərini laxladın,
Sizə yetim deyən olsa, qızlarım.⁴⁶

Bu şeirin mövzusunun nə zaman və nədən yarandığını demək çətindir. Bunu yəqin ki, şair və onun yaxınları bilə bilər.

Sona Xəyal

Məmməd Araz (yaratıcılığı əsasında)

Biz sadəcə müəllifin övladlarına olan münasibətini izləyirik. Məmməd Araz təkcə qızlarını deyil, nəvələrini də sevən bir insandır. Davud Nəsiblə müsahibəsində onun “– Nəvələr arasında özünüzü necə hiss edirsiniz. Gənclik illərini qaynar keçirən Məmməd əmi baba kimi necədir?” sualına belə cavab verir: “–Nəvələrin arasında özümü çox xoşbəxt sanıram. Onlardan şuxluq, çeviklik “öyrənirəm”. Çox şeyə oyun, oyuncaq kimi baxmaq istəyirəm. Ancaq uşaq aləminə nə qədər qoşulursansa qoşul, yenə də uşaq öz yerində, sən də öz yerində olursan. Bunu “hər zamanın öz hökmü” kimi qəbul etmək düzgün olardı”.⁴⁷

Məmməd Arazın şeirlərindən də görünür ki, o sevgini sadəcə sevgi xatirinə qiymətləndirmir. Şair üçün sevgi gələcək ailənin bünövrəsi deməkdir. O, gününü sevgilərlə keçirən, ailə qurmaqdan kənarlanan adamları tənqid edir. “Deyirlər ki” adlı şeirində şair yazır:

Deyirlər ki, arvad-uşaq vaxt alır,
Sənətkardan ata olmaz, ər olmaz.
Şair olub evlənənlər yanılır,
Bir ürəkdə iki eşqə yer olmaz.

Deyirlər ki, şair olan ari tək,
Gəzə gərək, hər çiçəyə qona da.
Hər gözəlin gülüşündən o gərək
Bir şeirinin qanadını yarada...⁴⁸

Şair bu fikirləri rədd edir. Onun fikrincə insan ömrü yazdırsa, onun gül-ciçəyi ailədir. Arvad əli toxunmayan bir masa yağışsız səhradır. Şair həyatın daim şən keçməsini, qeylü qaldan, hay-küydən uzaq olmasını qəbul eləmir və deyir ki, şairin arabir nəş'əsi bulanmalıdır, sənətkarın hər hansı bir əsəri bəlkə elə onun arvadının giley-güzərindən yaranmalıdır.

Şair bir evin qayğını çəkə bilməkdən qorxan adamın ölkənin, vətənin, xalqın dərdini, qayğını çəkə biləcəyinə inanmır...

Məmməd Araz hansı söhbətiндəsə qırx bir yaşında ağır xəstəliyə tutulduğunu qeyd edir. Uzun illər çətin həyat yaşayan şairin ömür-gün yoldasını xatırlayıram. Yəziçilər Birliyində "Sənətdə son mənzil olmur" kitabının təqdimatında görmüşdüm o xanımı. Kitabın tərtibçisi də odur: Gülxanım Fətəli qızı. Və Məmməd Arazın "Sel boğan dərələri mərd bir qadınla keçdim" misrası gəlir gözüm önünə". Haqqın var, Məmməd Araz, haqqın var yaşamağa" – deyən şairi düşünürəm. Bəli, insanı yaşadan olanda, insan yaşayır. Allah hamiya dərd verir bu dünyada, amma hamiya dərd çəkməyə qəmxar vermir. Nə yaxşı ki, Məmməd Arazın rastına mərdi çıxıb. Nə yaxşı ki, heç kimi olmayan dünyada bir-birinin ola bilən insanlar var. Bir ömürlük olsa da, nə yaxşı ki, var...

Gəlimli-gedimli dünyada, bir ucu ölümlü dünyada Məmməd Araz kimilər onsuz da bu dünyanın nə varlığından, nə yoxluğunandan bir şey ummurlar. Onlar üçün haçansa gələ biləcək ölüm də qorxulu deyil. Çünkü, onlar ölümü öldürə bilən insanlardır. Ölümü öldürə bilənlər üçünsə ölüm yoxdur, ölümsüzlük var. Şairin "Qocanın vəsiyyəti" şeirində oxuyuruq:

...Baxıb dövrəsində nəvələrinə
Qoca həvəsindən demədi heç nə.
Baxdı, bir də baxdı övladlarına,
Ölüm də yaşayış göründü ona.

Qoca öz-özünə düşündü bu dəm,
"Yox-yox, yaşayıram, yox, ölmürəm
mən.
Həyatda min nəsil qoyub gedirəm,

Demək, mən ölmürəm – ölümdür
ölən".⁴⁹

Amma biz əziz, sevimli şairimizə Allahdan uzun ömür istəyirik. Özü də təkcə uzun ömür yox, həm də istəyirik ki, Allah bir möcüzə yaratsın! Lap nağıllarda olduğu kimi. Axı, bu dünyada Allahın o qədər möcüzələri olub ki... Mənə elə gəlir ki, o möcüzə olacaq və mən o zaman şairlə görüşəcəyəm. Ürəyimdə qalan bütün suallarımı cavab alacağam. Sənin, mənim, onun və heç kimin olmayan bu dünyadan dərdlərindən danışacağıq. Elə bu dünyadan acığına, mən deyən gün olacaq... Mütləq olacaq...

www.elmler.net - Virtual İnternet Resurs Mərkəzi
MÜHARİBƏ OLMASA

Səhifələri qan ləkəli tariximizi vərəqləsək, torpaqlarında qan gölləri yaranan yurdumuzu qarış-qarış gəzsək, şəhid oğullarımızın dəfn olunduğu məzaristanları, xiyabanları dolansaq, anaların göz yaşından, gəlinlərin harayından, körpələrin üzündə donub qalan gülüşündən soruşsaq, nələr eşidərik, nələr? Müharibə adlı iblisin əl qoyduğu cinayətləri hesablaşsaq, bəlkə də hesablaya bilmərik, dəhşətə gələrik.

Nədənsə, mən həqiqi tariximizi tarix kitablarından oxumağı xoşlamıram. Şairlərin əsərlərində axtarıram əsl tarixi. Çünkü, tarixçilər səhv eləyə bilirlər, şairlərin səhvi olsa da az olur. Çünkü, şairlər dövrün qadağalarını düşünəndə sözü dəyişsələr də, sətiraltı mənalarda həqiqəti deyə bilirlər. Elə tarixlər var ki, onların sətiraltı mənaya ehtiyacı yoxdur, elə açıq-saçıq deyilir, yazılır. Müharibəyə nifrət, ölümə nifrət, qana nifrət. Kim yazır yazsın, hər qələmdən eyni rəng çıxır: ölüm rəngi, qorxu rəngi, acliq rəngi, didərginlik rəngi...

Sovet dövründə əlinə qələm alıb şeir yazan elə bir adam tapmazsan ki, onun yaradıcılığında müharibə mövzusu, şeirində müharibə motivi olmasın. Hətta bu gün Böyük vətən müharibəsinə İkinci Dünya müharibəsi və ya rus-alman müharibəsi adlandıranların belə qələmindən keçən mövzudur bu! Hətta o müharibəni kinolardan görən, əsərlərdən oxuyan şairlərin yaradıcılığında da bu motiv güclüdür, sanki öz gözləri ilə görmüş kimi yazıblar.

Məmməd Arazın “Üç oğul anası” adlı kitabında eyni adlı poemasının mövzusu müharibədir, amma qəhrəmanı müharibədə ölen əsgər deyildir: Çoxdandır kəndə ayağı dəyməyən şair kəndə gəlir. Doğma kəndində uşaq vaxtı qoyub getdiyi nə kişnəyən atlar var, nə mələyən quzular, nə də sarı bülbü'l. Şair bir an uşaqlığını xatırlayıır və tapdadiği bənövşəliyi görmək istəyir, hətta ürəyində onu bir də

tapdalamağa söz verir, amma artıq o bənövşəlik də yoxdur. Top-top oynadıqları qonşu qızı da köçüb gedib. Xeyallar içinde şairin yolu kənd qəbristanlığının yanından düşür. Şair görür ki, hər buradan keçən bir təzə məzara baş əyib keçir”. Məzar adı məzardır, üstündə nə heykəl var, nə məqbərə. Şair soruşub onun kim olduğunu öyrənir. Poemanın birinci hissəsi belə başa çatır:

Mən ona bir zaman ana demişəm,
Görmüşəm güləruz, şən çağını da.
Nənəm Zöhrə ilə birgə yemişəm
Onun nənəminin qaymağını da.

Ona öz borcumu verməkdi dərdim,
Yaz üzək qanınlı, şair, yaz onu.
Gözümdən Arazi, Kürü tökerdim,
Neynim ki, göz yaşı ayıltmaz onu.

Qəlbim söz içində qovruldu yenə,
Elə bil sinəsi yanar dağam mən.
Bu günü dava-qan hərislərinə
Bir nifrət dastanı yazacağam mən...⁵⁰

Bu anaya şair özünü borclu bilir, hamı kimi! Niyə? Çünkü, Gülsənəm qarı hamının anası, nənəsi olub. O dünyaya gözlərini yumanda kənd adamları dəstə-dəstə gəlir. Şair göstərir ki, dünyadan oğulsuz ana köçür, camaat sahibsiz evə gəlir. Bu dərdi bütün el hiss eləyir, ananın üstündə azi yüz cavan baş əyir. “Üç aslan biləkli oğul anası Özgələr ciyində gora gedirdi...”, – misralarını oxuyanda bir anlıq fikrinə qəribə şeylər gəlir. Şair süjeti elə verir ki, fikrin el kədərinin yanında qalır və bir anlıq sənə elə gəlir ki, ananın oğulları günahkardır. Sonra isə şairin gözü önündən ananın ömür yolları gəlib keçir:

Ərini erkən itirən Gülsənəm qarı üç oğul böyüdür. Evdə qadın, çöldə kişi olur. Üç oğul böyüdür çinar qamətli, köklü qayaları biləklərilə aşırı bilən oğullar, məhəbbəti, nifrəti böyük, dərin oğullar. Ana toy fikrilə boxcasına üzük, boyunbağı, nə bilim daha nələr yiğir. Ruzgar isə onun düşündüyüünü göstərmir. Müharibənin qorxunc sədası gəlib bu ele də çatır və hamı kimi Gülsənəm qarı da oğullarını cəbhəyə göndərir. "Tez qayıdın" deyir. Birinin üç gün əvvəl bəzənmiş toy otağı, üç günlük gəlini qalır. Biri son dəfə sevdiyi qızın əlini sıxır. Biri isə sevdiyini utancaq nəzərlərlə sözüb gedir. Həftələr aylar keçir, Gülsənəm qarı xəyal içində günləri sayıır. Müharibə qurtarır, amma oğullar geri dönmürlər. Şair göstərir ki, hamı Gülsənəmi təbrik edir. Amma ana oğullarından məktub alır ki, hələ Avropada müharibə qurtarmamışdır. Arazdan özgə çay tanımayan ana üçün məktub gələn Dunay da, Kerç boğazı da, Moskva altı da doğmalaşır. Məktublar ana üçün təsəlli olur. Və... bir zaman gəlir ki... bu ünvanlar da susur...

Gülsənəm qarı arxa cəbhədə hamı üçün yaşayır. Hətta cəbhədə oğlu olmayanları da cəbhə üçün iş görməyə çağırır. Oğulları isə ön cəbhədə milyonların uğrunda döyüşür. Son anda Gülsənəm qarı dünyadan köçəndə hamının kədəri olur, hamının ciyinində məzara gedir və ölümündən sonra da hər qəbristanlığın yanından keçən onu xatırlayıır, hər bura yolu düşən onun qəbrinə baş əyir. Şair burada şərəfli ömürlə, şərəfli ölümün böyüklüyündən söz açır. Burada müharibəyə, qana, ölümə nifrətlə bərabər insanlara sevgi hörmət, qayğı ön plana çəkilir. Ömrünü xalqına həsr eləyən bir şairin milyonlar üçün ölen və milyonlar üçün yaşayan insanları əsərinə gətirməsi təbii haldır. Məmməd Araz şeirində ölüm motivi gah qorxunc, gah da təbiidir. Şair vaxtsız, yersiz ölümlərdən gah inciyir, gah da onlarla barışır:

Dünyadan doymuşam deyən kəs hanı?

Hər insan qəlbində min arzu yanır.
Bəzən vaxtsız ölüm kəsir qapını,
Nə qocalıq qanır, nə gənclik qanır.

Düşün kainatın min sırrını sən,
Bir bayqus üç yüz il qalır dünyada.
Ölməli olanın yerinə bəzən
Ölməli olmayan ölüր dünyada.⁵¹

Burada əvvəllər Gülsənəm qarının da, oğullarının da olan dünyyanın sonda heç birinin olmadığını görəndə yenə də şairin “dünya sənin, dünya mənim, dünya heç kimin” misrasını xatırlayıraq. Heç kimin olmayan bu dünyada ölümün at oynatdığını və sonda qalib gəldiyini görəndə bir anlıq hər şey mənasız görünür. Olub-keçənləri, bir insan ömrünü, bir ömür yolunu bütün rəng çaları ilə özündə əks etdirən xəttin son ucundan ölüm yapışır. Ölüm gələndə düşünür ki, bir insan aparır, bəlkə də bir fərd aparır, lap dünyaya gəldiyi kimi... Amma ölüm düşünmür ki, bir ana aparır, ya qəhrəman oğul aparır, ya milyonları ayağa qaldıra bilən bir şəxsiyyət aparır, ya bütün dünyani heyretə getirən bir sənətkar aparır. Ölüm üçün nə fərqi var ki, apardığı, torpağa gömdüyü insanlar kimdir. O öz qanunları ilə işləyir, kimi nişan alırsa, gülləsi də boşça çıxmır. Məmməd Araz Ə.Ələkbərovun xatirəsinə həsr etdiyi “İnsan ürəyi” şeirində yazır:

Əcəlin nə ağır qanunu varmış,
Ölümün gülləsi dəydi hədəfə...
Cavanşir qılıncı yerə qoyarmış,
Vaqif də öləmiş ikinci dəfə...

Gör kimi yıxarmış, ürəyə bir bax...
O görkəm, o gövdə sanki dağ idi.

Bəlkə də bircə gün Otello olmaq

Onunçün əlli il yaşamaq idi.⁵²

Bəli, ölüm gəlir, Cavanşiri, Vaqifi, Otellonu yaşıdan sənətkarı öldürə bilir. Yaşadanlar da öle bilirmiş bu dünyada. Bu dünya yaşıdanlara, əbədiyyət qazandıra bilənlərə də əbədiyyət vermiş. “təkcə bir ölümsüz qərinə” istəyən Məmməd Arazın da bu arzusu yerinə yetməyib. Bu dünyanın bir ölümsüz qərinə yaşatmağa da gücü yoxmuş və yaşamalı olanları öldürməyə gücü çatır, yaşatmayı bacaranları öldürməyə ürəyi gəlir. Ya bəlkə heç bu dünyanın ürəyi yoxdur. Ölüm kimi...

Ölüm nədir bəs? Daşa çevrilməkmi, torpağa dönük məkməti? İnsanın elə diriliyi də torpaqdan başlamayıbmı? Ya bir borcdur torpaqdan yaranmışım, mütləq o borcu vermək üçün bir gün torpağa dönəməyim var. Hər şey əslinə qayıtmalıdır, – deyən klassik şairlər də elə bəlkə bunu nəzərdə tuturlar. Həzrət Əli (ə) buyurur: “Tikin, qurun dağılmaq üçün, yaşayın ölmək üçün”. Bəlkə elə heç kimin olmayan dünyanın mənası da budur? İslam dininə görə ölmək dirilmək deməkdir. Əslində dirilər ölüdür, çünkü, onların nə bəsirət gözü görür, nə qəlbinin qulağı eşidir. Amma ölülər hər şeyi görürlər də, bilirlər də. Hətta yuxulara gələndə də nəyisə bizə xəber verirlər. Bu yuxular çox zaman gerçek olmasa da, daha doğrusu biz onları gerçekliyə uyğun tərzdə anlaya bilməsək də, hər halda Qur'ani-kərimin və “Nəhcül-bəlağə”nin dediyini qəbul edirik. Çünkü, çox zaman dərindən düşünəndə nəyisə anlamaq olur. Məmməd Araz yollarda yaranmış şeirlərində birində yazır:

Bir baş daşı görürəm;
sətir-sətir qazılır.
Mərhumun ünvanına
xatirə – şeir yazılır.

–Bu kim ola? –

yanaşıram daşyonana.

–Nə fərqi var...

ya o, daşa dirilikdir.

Ya daş ona...⁵³

Bəzən şairlər bir şey düşünüb yazırlar, özləri də bilmədən başqa bir şey alınır və yazılın düşünüləndən daha dərin mənalı olur. Ərəblər deyirlər: "Şeirin mənası şairin bətnində olur"...

Məmməd Araz dünyani, onun yaxşısını, pisini, həyatını, ölümünü, düzünü, əyrisini nə qədər qələmə alsa da, heçliyini, faniliyini dərk eləsə də bir həqiqəti də unutmur ki, insan dünyaya yaşamaq üçün gəlir. Ölənlə ölmək olmaz. Hər insanın öz ömrü var, öz ölümü var. Əger həyatda ancaq ölüm yolu varsa, onu seçmək olar. Amma bir yanda ölüm, o biri yanda həyat varsa, mütləq ölümdən dönmək, həyata üz çevirmək, həyati yaşamaq gərəkdir. Bu şairin heç kimin olmayan ölümlü dünya üzərində bəlkə də qələbəsidir və şair bütün insanları həyata çağırır. Nə zaman ki, ölüm haqdır, heç, nə qədər ki, hələ yaşamaq olar, yaşamaq lazımdır. Şairin "Qəbristana gedən gəlin" şeirində həyatla ölüm arasında olan bir xətt görürük. Şair qəbristana gedən bir gəlini təsvir edir. Qara şala bürünmüş gəlinin yanında bir uşaq da var. Və gəlinə yasdan çıxmağı təklif edən şair deyir ki, yanındakı körpə olmasaydı, bəlkə heç mən səni görməzdim. Şair körpəni niyə görür? Çünkü, körpə bir ucunda ölüm, məzar duran xəttin digər ucundakı həyatdır. Şair bu həyatın xətrinə gəlini ölümdən həyata səsləyir. O istəmir ki, körpələr sevincini, gülüşünü qəbristanlığa töksün. Qəbristanlıq hər bir səsi udan yerdir, varlığı yox edən yerdir, sevinci öldürüb qəmə çevirən yerdir, həyatı ölümə səsləyen yerdir. Şair şeirini belə bitirir:

Mən demirəm unudasan
Vaxsız ölən ərini sən.
Həyatın da, ölümün də
Deyirəm bil yerini sən.
Get qəbr üçtə, get, nə olar,
Vaxtında get!
Göz yaşı yox, çiçək apar!
Ərin qalxsa, söyləməzdi
sənə ağla.
Deyərdi ki, get yadigar
Uşağımı yaxşı saxla!
Get sən ona heykəl qoydur.
Özünə də ailə qur.
Get bir daş qoy daş üstünə,
Çıx dünyanın seyrinə bir,
Axı həyat öz evindən
Qəbristana yol deyildir...⁵⁴

Hamımız üçün ağırlı olan bir hadisəni xatırladım. 20 yanvar hadisəsində Fərizənin İlhamdan sonra yaşamaq istəmədiyini, intihar etdiyini eşidəndə, islama zidd olsa da, hardasa onun eşqinə əhsən demişdim. Amma eşidəndə ki, onun bətnində altıaylıq körpəsi var imiş, nifrət elədim bu məhəbbətə də, bu "fədakarlıq" a da. Əslində bunu fədakarlıq yox, zəiflik kimi gördüm. "Ana olmaq az işdim? Fərizə İlhamı sevirdisə, onun uşağını dünyaya gətirməliydi, hər əzaba dözüb onu böyütməliydi" – deyəndə çoxları məni qınadı da. Fərizə ilə İlhamın evləndiyi günü "sevgililər günü" kimi qeydə alındırmaq istəyən bir qurum var Azərbaycanda. Haçansa, onların bir nümayəndəsindən bunu eşitmışdım. O vaxt o qədər əsəbiləşmişdim ki. Deməli, biz qızlarımıza həqiqi məhəbbəti belə təbliğ etməliyik. Deməli, müharibə dövründə yaşayan bir

xalqın oğulları şəhid olan kimi onların bətnində övlad gözləyən arvadları intihar etməlidirlər ki, həqiqi sevgilərini sübuta yetirsinlər. Gör millətin gəncləri bu gün həqiqi sevgini nədə görür. Elə ona görə də sovet dövrünün tərbiyəsini düşünəndə, bu günlə müqayisə edəndə, demokratiya düşür gözümdən. Axı o dövrdə əri müharibədə ölünlər intihar etmirdilər. Müharibənin, ölümün acığına, heç kimin olmayan bu dünyadan ölüm hökmünə meydana oxuyurdular, yaşayırdılar, ərlərinin yadigarı olan körpələrini yaşadırdılar. Bu barədə bütün şairlərin yaradıcılığında onlarla, yüzlərlə əsərə rast gəlmək olar. Axı bizim bir üzü qız, bir üzü gəlin analarımız, nənələrimiz bizi elə öyrətmeyiblər. Babalarımız, atalarımız da bizə Məmməd Araz kimi məsləhət veriblər. Ölümə qarşı həyat, həyat, yalnız həyat. İnsanı ölüm üzərində qələbə çalmağa, dünyadan şər qüvvəsinə qarşı mübarizə aparmağa səsləyən əsərlər şairlərimizin ədəbiyyatımıza verdiyi ən gərəkli nümunələrdir...

Məmməd Arazın müharibə illərindən bəhs edən şeirlərindən biri də "Xarici dil müəllimi" adlı əsəridir. Şairin xarici dil müəllimini xatırlaması, o illərə qayıtması ilə başlayan bu şeirdə bir kəndin həyatını görünür. Şair əvvəldə göstərir ki, balaca bir kənd uşağı xarici dil öyrənir. Birdən hay-haray düşür. Bu yəqin ki, müharibə harayıdır. Bu haraydan balaca kənd uşağı haray dili öyrənir. Yazı yanan əllər ot biçir, kol qırır, kənd uşağı dəryazlarının, külünglərin, sazaqların, küləklərin dilini öyrənir. Sonra yağışın, şimşeyin dilini öyrənir, şair üçün o vaxt zaman müəllim, təbiət dərslik olur. Kənd uşağının artıq xiş dili, quş dili, daş dili öyrənən vaxtı olur, cünki bu dilləri bilmədən bir parça çörək qazanmaq, xörək yemək mümkün deyildi. Belə-belə balaca kənd uşağı vətəndaş dili öyrənirdi. Şair şeirin yekununda qəribə bir sonluq verir. Kənd uşağı şairin saydığı bu dilləri öyrənirdi. Onsuz da onun xarici dil müəllimi əsgər idi. Uşağın dil öyənmək vaxtını əlindən alan

onu çörək qazanmaq dilini öyrənməyə məcbur edən müharibə, eyni zamanda ona xarici dil öyrədən müəllimini də əlindən almışdır:

Əsgər aparan yolun
intiqam dili vardi.
Qara kağız gətirən yol
dilsiz ağlayardı.
Onda əsil vətəndaş
dilimiz hünər idi
Onda mənim
Xarici dil müəllimim əsgər idi...⁵⁵

Ölüm mələyi bir olsa da bu dünyanın ölüm xəbərçiləri çıxdır. Müharibə də bu xəbərçilərdən biridir. Qan-qadəli döyüşlərin bəisi, vaxtsız ölümlərin, qərib-qürbət ölümlərin nidası, aclığın, dilənciliyin, didərginliyin, səfaletin iması olan bu kabus yer üzündə nələr etməyib? Daşına-torpağına da, bitkisinə-heyvanına da, ən şərəfli insanına da qənim kəsilən bu bədheybətin oxuduğu ölüm nəğmələri həmişə hər iki tərəfə yayılıb: udan da kədərlənib, uduzan da. Qələbəsi də, məğlubiyyəti də ölümlü olub, qanlı-qadələ olub. Udana da pərişanlıq, peşimanlıq gətirib, uduzana da. Məmməd Arazın müharibəyə deyil, onun peşimanlığına həsr olunmuş bir şeiri var: "Bir almanla tanış oldum". Şair Leningradda dalğın, qəmgın gəzən bir almanla rastlaşır. Bu almanın talanmış, sevinci oğurlanmış ürəyini oxumaq istəyən şair, onun qəriblik üçün sıxıntıda olduğunu hiss edir və ona "qəribliyi unut", – deyə məsləhət görür. Alman isə peşiman-peşiman Leningrada gəlisiindən bu günə qədər çəkdiklərini xatırlayır, yaralı qəlbi ilə dinib-danışır, günahlarını etiraf etmək istəyir. Amma o günahların bağışlanmaz olduğunu dərk edir və bu

həyatı yüz illik zindan həyatından ağır sayıır. Şair onun etiraflarını belə verir:

Anaların gözlərinə baxmırıam ki, mən
Taniyarlar, gözlərinə qəm enə bilər.
Yeriyyirəm, geri dönüb baxmırıam, birdən
Keçmişlərim gözlərimə görünə bilər.

Keçmişlərim! Düşmən kimi gəlmışdım bura,
Nevaya ilk gülə sıxan bəlkə də mənəm.
Min il məni bağlasalar göy dəryalara,
Sanırıam ki, günahımı yuya bilmərəm.

Qan tökməyi, ev yıxmağı şan-şöhrət bilib,
Mənim kimi gec ayıldı nə qədər alman.
Nə gizlədim, havalanmış at kimi gəlib,
Yal-quyruğu qırxiq döndük geriyə burdan.⁵⁶

Bu bir alman əsgərinin etirafıdır. Almanların zülmündən, qocalara, körpələrə verdikləri işgəncələrdən kim xəbərsizdir? Hətta müharibəni kinolarda görən bizlər belə ədəbiyyat vasitəsilə alman faşizminin törətdiyi cinayətlərlə tanışıq. Və bir gün gələcək erməni əsgəri də bu cür etiraflarla qarşımızda utanacaq, analarımızın gözünə baxmaqdan qorxacaq. Yuyulması mümkün olmayan günahlarını sulara deyəcək, su da götürməyəcək bu çirkinlikləri. Biz o günə inanırıq. Necə ki Məmməd Araz qələbəmizə inanır. Nazılə Əsədlinin şairlə müsahibəsindən son bəndi xatırlayıram: "— Azərbaycanın ulu torpaqlarının yağı tapdağı altında inlədiyi bir zamanda "Burda bizik, nə sən varsan, nə də mən var", "Yox ağlama, ana millət, ağlama, Qorxuram ki, sına millət, ağlama", misralarınız birliyə çağırış kimi səslənir. Biz isə... başımızın tacı Şuşanı röyalarda görürük. Alınmaz Laçın qalası qəlb yaramıza çevrilib. Təkrarlanmaqdan çeynək-çeynək olan "Qələbəmizə

Sona Xəyal

Məmməd Araz (yaratıcılığı əsasında)

az qalır" sözləri ağsaqqallarımızın üzünə ağ olduqca, bir-birimizə özgələşib yadlaşdıqca bizdən uzaq düşmürmü?

—Şuşanın süqtundan sonra vüqarımız sınb, qəddimiz əyilib. Hətta mən deyərdim ki, bizim yaşamağa belə haqqımız yoxdur. Şənlənmək, qələbəni qabaqcadan bayram etmək əvəzinə, səsimizi, sözümüzü, əqidəmizi bir səmtə yönəltməliyik. Həqiqətin üzünə dik baxmaliyiq. Həqiqəti danan kəs şair ola bilməz. Həqiqəti bayraq kimi ciynimizdə aparmalıyiq.

Bu torpağın son qurbanı mən olsam,
Öz oduma yanıb külə tən olsam.
Eldən ötən güllələrə dən olsam,
Ata millət, oğul deyib ağlama,
Ağlamağın yeri deyil, ağlama.

Müharibədəki uğursuzluqlar isə xəyanətin, kürsü davasının nəticəsidir. Və bir həqiqəti dərk etsək ki, o Vətən torpağının hər qarışı müqəddəsdir, o şəhid qanının hər daması müqəddəsdir, bu müqəddəsliyi miskin istəklərə qurban vermək olmaz, onda qələbəmiz olacaq. Özü də mütləq olacaq".⁵⁷

Bəli, uğursuzluqlar xəyanətin və kürsü davasının nəticəsidir. Görəsən, bir gün qələbəmiz reallaşanda xəyanətkarlar, kürsü davası edənlər anaların gözlərinə necə baxacaqlar. Mənə elə gəlir ki, oğul itirən analar almanı da bağışlar, ermənini də, amma heç vaxt "sapı özümüzdən olan baltalar"ı bağışlamayacaq...

Müharibəyə, qan-qadaya nifrət edən şair Müzəffər Taliblinin "Siz Qarabağ probleminin həlli yollarını nədə görürsünüz?" sualına belə cavab verir: "Bu artıq yüz dəfə verilən, cavabı da qeyri-müəyyən sualdır. Ona görə qeyri-müəyyəndir ki, biz bu suali çoxdan verməli, cavabını da əyani olaraq almalıyıdız. Yəni, torpağın sahibi kimdirse, məsələni də

o həll etməli idi. Mən Ermənistən hakim dairələrinin sözünü və səmimiyyətinə inanmırıam. Onlar manevr eləyir, bizi aldadırlar.

Biz nə yolla olursa-olsun, bizimlə həmsərhəd erməni kəndlisi ilə danışq aparmalıyiq ki, görək onların bizim torpaqda gözü var, ya yox? Onlar Qarabağ məsələsinə necə baxırlar? Onlar da bir qrup separatçı quldurun təsiri altındadırsa, onda məsələnin həllinə vasitəçi dövlətləri cəlb etməliyik. Onların da səyi nəticə verməzsə (məncə verməyəcək), onda məlum qüvvə öz qüvvəsində qalır. Biz səssiz-səmirsiz öz ordumuzu yaratmalıyiq. Ona görə yaratmalıyiq ki, erməni milli ordusu təxminən hazır vəziyyətdədir. Onların məqsədi bizim yurdunu bütünlükle zəbt etməkdir. Burada ölüm-qalım məsəlesi var. Bizim daha başqa yolumuz yoxdur. Biz danışq gücünə, diplomatiya gücünə, siyasi gücə arxalanıb onların gözünü torpağıımızdan kəsməliyik. Qan tökmək yolu bizim yolumuz deyil. Bunun da müəyyən həddi var. qab dolanda daşmalıdır. ...Bundan sonra varlığın, yoxluğun eyniləşir. "Ya Vətən, ya ölüm!" bütün xalqın qulağından asılır".⁵⁸

Azərbaycan həmişə qonşulara yağlı tikə kimi görünüb. Altı-üstü sərvət olan bu torpağın mənəvi sərvəti də göz çıxarıb. Tarix boyu düşmən süngüsünə, düşmən güllesinə, nəhayət düşmən topuna, bombasına, raketinə tuş gəlib bu torpaq. Hər gələn dağıdırıb, daşıyıb aparıb, gözləri yenə də doymayıb. Döyüşmüsük, qan tökmüsük, şəhidlər vermişik, sülh olub, düşmən qapımızdan girəndə yenə də dost kimi qarşılımışıq. Yenə tarix təkrar olub, yenə qan, döyük, ölüm, yenə itki: həm maddi, həm mənəvi. Və yenə sülh, dostluq görüşləri və yenə unutqanlıq. Hər dəfə müharibə aşrisını, qan-qada acısını hiss etmişik, hər dəfə vətən torpağı qəlpələnib; güllələnib, hər dəfə didərginlik, səfalət bu yurdun övladlarının tale yazısına çevrililib. Görəsən müharibələr olmasaydı, tarix boyu

Azərbaycanın bu itkiləri olmasaydı, insanların bir-birinə düşmənçiliyi, bir-birinə xəyanəti olmasaydı, bu dünyada sülh olsaydı, dostluq olsaydı, qardaşlıq olsaydı, necə olardı dün-yamız? Rəzalətlər, küdürütlər, xəbisliklər olmasaydı, çirkinliklər, eybəcərliliklər olmasaydı, cinayətlər olmasaydı, bu dünyada gözəllik hökmranlıq eyləsəydi, sevgi-məhəbbət hökm eyləsəydi, xeyirxahlıq bədxahlıq qalib gəlsəydi, xeyirlə şər qovğasında xeyir qüvvələr şəri məhv eləsəydi və bu dünyada gülə səsini körpə gülüşü, barit qoxusunu gül-çiçək ətri əvəz etsəydi necə olardı dünyamız? Məmməd Araz bu suallara "Müharibə olmasa" adlı şeirində belə cavab verir:

Əridib silahları
Biz marten sobasında,
Körpü yarada billik
Yerlə Mars arasında, –
Müharibə olmasa!

Yer min illik barını
Bircə gündə yetirər,
Alim
ayı, ulduzu
Dartıb yerə gətirər, –
Müharibə olmasa!

General gözündə də
Bu hissi duyur adam:
"Tullayıb çınlərimi,
Bir kənddə sədr olaram, –
Müharibə olmasa!"

Bəşərin qapısından

Vaxtsız ölüm gen düşər,
İnsanın saçlarına
Yüz yaşında dən düşər, –
Müharibə olmasa!

Sevənlər aləmində
Nə qəm, nə həsrət olar.
Bəşərin güləsi – söz,
Sözü – məhəbbət olar, –
Müharibə olmasa!

Qur'ani-kərimin Yunis surəsinin 24-cü ayəsində buyurur: "Bu dünya həyatının örnəyi göydən nazil etdiyimiz, onunla insanların yediyi və heyvanların otladığı bitkiləri yerdə bitirdiyimiz yağışın örnəyi kimidir. Elə ki, yer gözəlliyini alıb bəzəndi və əhalisi də onların hamısına özləri qadir olduqlarını sandılar, bizim əmrimiz gecə çağı, ya da gündüz gəlib çatar və dünən sanki o yerdə heç bir şey yox imiş kimi, onu kökündən çıxarıraq. Düşünən insanlar üçün ayələri belə təfsillə bəyan edirik". Bəli, Allah insanlara lazım olan hər şeyi verir, insan nankorluq edəndə isə tutub hər şeyi əlindən alır. Allahın bizə verdiyi ən ali varlıq ağıllı, düşüncədir, ən gözəl şey qoynunda yaşadığımız təbiətdir. Allah ağıllı və düşüncəni bizə elə ilk növbədə özümüzü qorumağa, yəni, bizə özümüzü qorumaq üçün lazım olanları qorumağa verib. Bir də bu nemətlərə görə Allaha şükür eləməyi, ona ibadət eləməyi tapşırıb. Amma bu gün biz bunların hansına əməl edirik ki?..

Məmməd Araz "Xoş gördük, təbiət" adlı məqaləsində yazır: "Azərbaycan dilində "qorumaq" və "qorunmaq" sözü var. Təbiətə, ümumən, ətrafa münasibətdə bir yol mövcuddur! İkinci, üçüncü yol yoxdur: əgər qoruyursansa, demək qorunursan! Elə mücərrəd şəkildə günahı bu onun, o bunun üstünə ötürməklə iş düzəlmir. İndi elə bir vəziyyət alınıb ki, insan öz günahını boynuna götürüb geri çəkilməlidir. O mənada çəkilməlidir ki, öz-özünə əmr verməklə "daha biçaq iliyə dayanıb" sözünü hər yerdə şuar eləyə bilsin. İnsanda üz olmalıdır ki, qədəm qoyduğumuz bu yeni ildə desin: "Xoş gördük, təbiət!" Və təbiətdən səmimi cavab ala bilsin: "Xoş gördük, insan!"

Təbiət insanın keşiyində həmişə oyaq olan, məqamında dayaq olan çox etibarlı dostudur. Bir pay verdin, min pay qaytaracaq. Çayını, bulağını, meşəsini, havasını, maddi və

mənəvi nemət kimi süfrənə töküb, "nuş olsun" deyəcək. Elə ki, ona xəyanət elədin hardasa, hansı məqamdası gözünün içində qırmızıca deyəcək: "əlvida, insan!"⁶⁰

Məmməd Arazın publisistikasında təbiətlə bağlı məsələlər daha geniş şərh olunur. Hansı söhbətindəsə şairin publisistikanı daha üstün tutduğunun şahidi olmuşduq. Bir tərəfdən də Məmməd Araz ixtisasca geoloqdur. Onun təbiətlə bağlı yazıları publisistik üslubda olsa da, onlar elmi fikirlərlə zəngindir. Şeirdə isə elmi fikri vermək çətindir, daha doğrusu elmi fikir şeiri qurulaşdırır, şeirlidən çıxarır. Bəlkə elə şair ona görə də janrı dəyişir. Təbiət haqqında şeirlər çox yazılıb, romantik parçalar da, mənsur şeirlər də, esselər də, məqalələr də yazılıb. Amma Məmməd Arazın yazıları başqalarının yazılarından seçilir. Məmməd Arazda təkcə təbiətə vurğunluq deyil, təbiətin ağır dərdinə şərik olmaq var. "Payız nidası" şeirində bu dostluğun, bu qəlbiyananlığının, bu təəssübkeşliyin şahidi oluruq:

Sənə də qar yağdı, güvəndiyim dağ!
Sən də örənidin, a yaşıl yamac!
Sən niyə dinməzsən, qaragöz bulaq,
Sən niyə kövrəksən, ürəyini aç!

Lal dili verilib bu dəli çaya,
Bir cavan yasından gələnlər kimi.
Sən niyə tutqunsan, xinalı qaya,
Ər yolu gözləyən gəlinlər kimi.

Mən insan bilmışəm qayani-dağı,
Təbiət yaşamır təbiət üçün.
Mən ki, bu yerlərə gəlmirəm axı,
Sadəcə təəssüf, ya heyrət üçün.

Mənim də baxtımda bu mənzərələr

Fəsil fırlatmağa girəvə tapır.
Mənim də daş əlim qılınc dərələr,
Mənim də boş əlim
Daş zirvə tapır.

Hanı o başıma dolu yağdırın
Başı ayağından yalın olanlar.
Hanı kürəyinə tərif yaxdırın
Dili dabanından qalın olanlar...⁶¹

Təbiət təbiət üçün deyil, insan üçün yaşayır. Məmməd Araz belə düşünür. Bu fikirlərə şairin "Azərbaycan təbiəti" jurnalının yubileyinə yazdığı eyniadlı məqalədə də rast gəlirik. Burada şair sadəcə təbiət vurğunu kimi danışmış. Publisist dili ilə danışsa da, alim kimi elmi fikirlərini açıqlayır. Bəzən isə kütləni başa salacaq tərzdə misallara əl atır. Burada şair bir kəndin faciəsindən də söz açır: Kəndi qalın meşə qoruymuş, insanlar tədricən meşəni qırıb məhv edirlər. Meşənin qoynunda yerləşən, bununla qorunan kənd müdafiəsiz qalır və bir gecə qəfil gələn selləmə yaşış bütün kəndi yuyub aparır və kənd də məhv olur. Şair burada fikrini bu istiqamətə yönəldir ki, özünü qorumaq istəyən insanlar, onların kəndini qoruyan meşəni qorumalıydalar. İnsanlar meşəni məhv etdi, təbiət də onlara "ibrət dərsi" verdi.

Şair təkcə meşələrin, bitkilerin deyil, heyvanlar aləminin qorunması üçün də üsyan səsini yüksəldir. İstər şeirdə, istər publisistik yazınlarda biz bu səsi, bu harayı eşidirik. "Aman ovçu, vurma məni" adlı yazında poetik duyğulara bələnən şair qələmi az sonra giley-güzara keçir. Burada da şairin xalq deyimlərindən, yaşlı nəslin söhbətlərindən istifadə etdiyini görürük. Qoca bir kişidən eşitdiyi əhvalatı xatırlayan şair onu oxucuya nəql edir: "Həvəskarlıqdan professionallığa keçməmiş ovçuluğu tərgidən kişi" bir gün ova gedir. Daşın

dibində səndirləyən ana ceyranı nişan alır və birdən qəribə bir hal baş verir. Ceyran qocanın gözünə balasını döşünə sıxmış yarıçılpaq qadın kimi görünür. Qoca donub qalır. Sonra gülələri tüfəngdən çıxarıb atır və ona tərəf sürünlər. Görür ki, bu bir ana ceyrandır. Hansı ovçusa ondan əvvəl tətiyi çəkib ceyranı yaralayıb. Ceyran döşünün yarasından qan axmasına baxmayaraq, elə veziyətdə uzanıb ki, balası onu əmə bilsin. Ovçu tüfəngini də yaddan çıxarıb orada qoyur və bala ceyranı evinə aparıb böyüdürlər. Ovçuluqdan birdəfəlik əl çəkir. Doğrudan da adamı sarsıdan əhvalatdır. Şairin ceyranla bağlı "Muğanın şikayəti" adlı gözəl bir şeiri vardır. Şair yazır:

Bu düzləri düz keçin,
Haraysız, səssiz keçin.
Şirvanda ov gəzməyin,
Mili tüfəngsiz keçin.

Ceyran azalıb,
Yaman azalıb!

Güllə səsi gəldimi
Güllə tək süzüb gedər.
Bir şeir sətri kimi
Çöllərdən küsüb gedər...

Ceyran azalıb,
Yaman azalıb!

Gözündə gözü qalan
Bulaq da gileylenir.
Qaniyla xal-xal olan
Torpaq da gileylenir:

Ceyran azalıb,
Yaman azalıb!

Belə gedərsə ancaq

Gələn nəsillər sabah

Ceyranı çöldə deyil,

Muzeydə axtaracaq.

Ceyran azalıb,

Yaman azalıb!⁶²

Şeirin son bəndi həyəcan siqnalı kimi səslənir. Doğrudan da vaxtilə canlı olan, təbiətdə yaşayan bəzi heyvanların, quşların ancaq şəklini, ya da müqəvvasını muzeylərdə görürük. Bir gün faunamızın bəlkə də şahzadəsi sayılan ceyranın təbiətdən muzeylərə keçməsi adamı sarsıdan ən böyük dəhşət olardı. Yadımdadır, universitetdə biologiya fakültəsində təhsil alan vaxt zoologiyadan bizi institutun muzeyinə aparmışdır. Təəccübülü də olsa bir zaman təbiətin gözəlliyyinə rəng çaları qatan bəzi quşlar sadəcə muzey eksponatı idi. Bəlkə də Məmməd Arazın sözləri ədəbiyyatçılara o qədər də təsirli görünməz, amma biz bu barədə çox şəylə tanış olduğumuzdan şairin şeirini həyəcan siqnalı kimi qəbul edirik.

Məmməd Araz şeirlərində təbiətlə daim danışır. Daşı, torpağı ilə də, quşu, heyvanı ilə də, onları bərbad günə qoyan nadan insanları ilə də...

Şairin Xəzərin taleyiilə bağlı yazıları da ürəkağrıdanıdır. “Niyyətimiz haradı, mənzilimiz?..” məqaləsində “Azərbaycan təbiəti” jurnalının on beş illiyindən danışan müəllif bu illər ərzində “təbiətə baxmaq özünə baxmaqdır” şüarı ilə haray çəkən, həyəcan təbili döyən jurnalın nailiyyətlərini qeyd edir. Jurnalın yazdığını, amma nə fayda yuxarı təşkilatların buna çox vaxt məhəl qoymadığını da bildirir. Burada müəllifin professor Gül haqqında dedikləri diqqəti daha çox çəkir. Neft istehsalı ilə bağlı yaranan Xəzər problemi alimi çox narahat edir. Professor texnologianın köhnəliyini, onunla dənizdən

neft çıxarmağın yaramadığını və bu işin dənizə ciddi ziyan vuracağını dəfələrlə desə də yuxarı təşkilatlara təsir edə bilmir. Şair göstərir ki, professor Gül "Xəzər" deyə-deyə dünyasını dəyişir. Və hətta şair onun şəxsində Azərbaycanın dəniz mühitini bilən böyük, əvəzsiz bir alimi itirdiyini qeyd etsə də onun Xəzərin bu gündü günüünü, indiki ölü Xəzəri görmədiyini məqbul sayır, "nə yaxşı ki, görmədi", – deyir. Şairin "Professor Güle məktub" adlı şeiri də vardır. Burada müəllif göstərir ki, professorun Xəzərlə bağlı məqaləsini oxumuşdur. Burada şairin Xəzərin vəsfinə ayırdığı hissə də, onun gələcəkdə ölü dənizə çəvrilməsi qorxusunu verdiyi hissə də, nəhayət şairin üşyan səsi də oxucuda gözəl təsir yaradır. Şair yazır:

Axi daş beyinləri sən
Gərək vaxtında deşəsən!
Bir də ki,
Adı dərdinə də
Heç dözüm yoxdu məndə –
Axi anamdır Xəzər!
Bəlkə Ölü dənizi də
Bir vaxt belə öldürüb'lər.
Ona da çirkablar
Gəmilərdən deyil,
Şüursuz beyinlərdən axıb,
Hələ də açılmamış
Sirli düyünlərdən axıb.⁶³

Bu şeir yəqin ki, Xəzərin öldürülmə prosesinin əvvəllerində yazılıb. Bu gün isə artıq təbiət öz iibrət dərsini verməkdədir. Bu gün Azərbaycanda balıq iyinə həsrət ocaqlar var. Məktəb yaşına çatan uşaqlar var ki, balığı şəkillərdən tanıyor, bir də

çörək almağa gedəndə mağazaların piştaxtasında qurusunu görürlər...

“Köçəri quşlar” şeirindəsə şairin quşlarla söhbətini eşidirik. Şair sevinir ki, yay keçir, payız gəlir və Lənkəran qoruğuna dəstə ilə quşlar gəlir. Şair Xəzərdən soruşur bu axının səbəbini və düşünür ki, quşlar onun torpağını seçirlər, ona görə bura gəlirlər, quşlar onun Xəzərini sevirlər. Şair quşları zəngin Azərbaycan təbiətinə dəvət edir, onlara vədlər verir. hər şeyi, hər şeyi onlara bağışlayacağını deyir, meşələri də, dağları da, hətta öz bağıni, eyvanını belə onlara verməyə hazırlıdır. “Qəlbimi ev eylərəm Torpağımı sevənə”, – deyən şair quşlara bütün dünyani gəzib yenə də bura qayıtmayı tapşırır.

Şair üçün Azərbaycan təbiəti var. Meşəsi, çölü, yamacı, ormanı olan, bitkisi, quşu, heyvanı olan Azərbaycan təbiəti. Min bir neməti olan Xəzər də, su da, torpaq da... Məmməd Araz şeirində təbiət təsvirləri sadəcə deyim deyil. Hər bəndin, bəzən isə hər misranın öz poetik tutumu, obrazlı ifadələrlə zəngin çekisi var. Şeiri oxuyursan, bir-iki bənd seçmək istəyirsən, amma o biri bəndlər də arxasında gəlir, kəsə bilmirsən, şairin şeirini yarımcıq verəndə də narahat olursan, elə bilirsən cinayət edirsən. “Salam, a zirvələr!”:

Salam, a gədiklər, salam, a dağlar!
Yenə boynunuzu qucmaq istərəm.
Alıb küləyini qoluma, dağlar,
Zirvədən zirvəyə uçmaq istərəm.

Çoxdandır sürmürəm ayaq gəmimi,
Dərəyə susuzam, zirvəyə acam.
Batırıb buluda daş qələmimi,
Yağışlı bir nəğmə yazım yamacal..

Sonra da oxuyum, səsimi yazsın
Qaya sinəsinə mətin qayalar.

Torpaq nəğməsinə qoy qulaq assın
Torpaqda ən möhkəm bitən qayalar.

Zirvəyə qalxdıqca adamı sanki
Günəş yuyundurur nur damarında.
Azacıq uyudur, ətirli, sakit,
Sərin dağ mehinin qanadlarında.

Görünər zirvələr bərabərində
Ağıllar mayağı ağıl zirvələr.
Görünər zirvələr bərabərində
Buluddős dastanlar, nağıl zirvələr.

Salam, a zirvələr, salam, a dağlar!
Yenə bir qayada göyərdin məni.
Salam, a zirvələr, salam, a dağlar
Yenə bir nəğməlik kövrəldin məni...⁶⁴

Şair torpaq nəğməsi yazır və istəyir ki, onu torpağın üstündə olan dağlar da, qayalar da eşitsin. Şair günəşini vəsf edir, onun nurunda yuyunur. Dağ mehinin qanadlarında süzür, uyuyur. Zirvələrdən bir nəğməlik kövrəklik istəyir, yamaclara yağışlı bir nəğmə yazmaq üçün. Bu, şairin torpağa məhəbbətidir. Dərəyə susayan, zirvəyə acan şairin torpağa münasibətidir. Məmməd Arazın torpaqla bağlı yazılarını oxuyanda bir anlıq gözün önündən vətən torpağı gəlib-keçir. Vətəndaş oğullarının ayaq səsinə, heyrətli baxışına həsrət olan vətən torpağı. Naxələflərin vəhşiliyindən cedar-cadar olmuş, gül-çiçəyi yoxalmış vətən torpağı. "Torpaq dərsi" adlı yazida "Babalarımız torpaq dərsi keçməmişlər", – deyən şair insanlara torpaq dərsi deyir. "Babalarımız torpaq əlifbası oxumamışlar", – deyən şair bizə torpağın dağ hərfindən, qaya hərfindən, meşə, yamac hərfindən, səhra, çöl hərfindən danışır. "babalarımız torpaq romanı yazmamışlar", – deyən

şair bize torpağın ömür yolundan danışır və adına torpaqşunaslıq deyilən bu romanın mahiyətini, ideyasını açıb göstərmək isteyir. Azərbaycan deyilən bir diyarın, vətən torpağının hər qarışına qanını, canını fəda etməyə hazır olan bir vətəndaşın, bir vətən daşının torpaq haqqındaki romanını dinlədikcə adama elə gəlir ki, dünyanın ən gözəl yeri bizim torpaqdır. "Bizim bu günümüz" adlı yazısında bu romanın bir hissəsi olan, şairin dünyaya gəldiyi, böyük qanadlandığı bir zirvəsindən danışılır. Şair bunu "Naxçıvan albomu" adlandırır və yazır: "Mənim albomunun ilk səhifəsində bütün rənglərin qatışıği var. Bu rənglərin hamısını günəş verib bu torpağa, bu dağlara. Min illər, milyon illər boyu bu rənglər ələnib, torpağa qarışıb, dəyişib, tündləşib, durulaşıb. Sonra insan əli ona səadət, əmin-amanlıq rəngi qatıb. Bu qatışıqda tam bir vəhdət yaranıb. Təbiətin rəngi ilə insan aqlının rəngi neçə sənətkar gözündə, fırçasında, nəgməsində öz albomunu yaradıb: "Naxçıvan albomu". Mənim də belə bir albomum var. Bəlkə, heç ilk səhifəsini bəzəyəcək sözüm-rəngim yoxdur. Təsəllim budur ki, Araz qıraqı, Salvarti ətəkləri bütünlükə mənim albomumdur. Lazım gələndə onu "çiynimə qaldırıb" dünya sərgilərinə çıxa bilərəm. Və bəlkə də, heç bir sənətkarın təxəyyülünə siğmayan bu rənglərlə birinci yerlərdən birini tutaram... Torpağın rəngi – nəgməmizin, fırçamızın ziyyası, boyası... Mənim Naxçıvan albomum..."⁶⁵

Məmməd Araz təkcə doğulduğu yerin tərifini vermir. "Qarabağ simfoniyası" adlı silsilə yazılarında da şairin "Qarabağ albomu"nu görürük. Şair Qarabağı ziyası neçə nəslə bəs edən ziyalılar ocağı, çörəkli kişilər yurdunu hesab edir. "Kür qovuşur Salyana" adlı silsilə isə Kürün möcüzələrdən söz açır. Şairin fikrincə, Kür insan əməlinin möcüzələrinə yaxşı bələddir, dilini tapsan üstündən körpü də verər, səhranın Məcnun geyimini al qumaşa da döndərər, hətta "Qızıl balıq" nağılıni nağıllıqdan çıxarar. Məmməd Arazın

Azərbaycan torpağının hansı qarışı haqqında yazdığını oxuyursan, oxu, eyni məhəbbəti, eyni fəxarəti, eyni hüsn-rəğbəti görürsən.

Bu torpaq üstündə ömürlük varam,
Əzilsəm, torpağa dağılsayıam.
Nə vaxtsa dikəlib bulud yararam,
Nə vaxtsa göyərib dağ olasıam.

Hamımız vətənin bir daş parçası,
Özülü tapıldı – kim onun oldu.
Bu torpaq kiminin qumaş parçası,
Bu torpaq kiminin buz donu oldu.

Bu torpaq nə dağlar dikəldib, Allah!
Bu torpaq uçrumlu, dərəli, nəli...
Burda gözəlliyyin hüsnünə aldan,
Burda gözəllər də torpaq sinəli.⁶⁶

Məmməd Araz torpaqla bağlı şeirlərində nə qədər tərənnümə yer verirsə versin, hansı bənddəsə, ya misradasa mütləq nadanların, nankorların payını verir. Bu giley-güzar şəklində olmasa da, bəzən heç şeirin ümumi axıcılığında hiss olunmasa da, hansı sətrinsə alt mənasında da olsa bu irad özünü göstərir. Məmməd Arazın bütün yazılarında ən ümdə məqsəd insanları yaxşılığı, gözəlliyi, müqəddəsliyi qorumağa çağırışdır. Bu çağırış bəzən elmi dildə, bəzən bədii dildə, bəzən də lap “kəndçi” dilində verilir. Amma hamısında da bir məqsəd güdülür: insanı başa salmaq, anlatmaq!..

“Kimdir günahkar” məqaləsini şair belə bitirir: “Torpağa qayıt, insan! Torpaqdan yapış, insan. İnsan torpaqdan yapışanda daha güclü olur.

Bəşəriyyətin torpaqdan böyük sərvəti yoxdur. İnsan nə qədər əkib-becərisə, nə qurur, nə tapırsa bunlar hamısı

torpaq üstündə olur. Hektarlarla torpaq istifadədən çıxır, meşələr doğranır, çəmənlər, otlaqlar dağıntıya məruz qalır.

Burda qəfil sel, orda tufan, qasırğa və s. ekoloji fəlakətlərə baxı insanın düşünülməmiş əməlləridir.

Ətraf mühitlə ehtiyatlı olun, onun intiqamı yaman olur, çox yaman!

Nə filin haqqına toxunun, nə də qarışqanın: yolunuzla düz gedin!”⁶⁷

Təbiətə bu qədər bağlı olan şair heç kimin olmayan dünyada bir gün gəzdiyi yerlərdə olmaya biləcəyini düşünür və “Əlvida dağlar” şeirində yazar:

Bəlkə bu yerlərə bir də gəlmədim,
Duman salamat qal, dağ, salamat qal.
Dalımcı su səpir yoxsa buludlar? –
Leysan salamat qal, yağ, salamat qal.

Qıy vuran qartallar yox oldu çəndə,
Nərgizlər saraldı şəhli çəməndə.
Ey qaragöz pəri, dalımcı sən də
Boylan, salamat qal, bax, salamat qal.

Gəldim, qarşıladı güllər-çiçəklər,
Gedirəm, əl edir boz biçənəklər.
Nidamı çaylara dedi küləklər:
Bulan, salamat qal, ax, salamat qal”

Dağların pələngi, şiri də sənsən,
Şairi də sənsən, şeiri də sənsən.
Vari, bərəkəti, xeyri də sənsən –
Çoban, salamat qal, sağ-salamat qal”.⁶⁸

Arazda şaxələnən şairin yarısı o taydadır, yarısı bu tayda. Azərbaycan kimi! Məmməd Araz üçün Azərbaycan tamdır, bütövdür. Adına Vətən deyib, ana çağırduğu bu torpağın sahəsi şair üçün bu gənkü sərhəddi aşır. Xətainin Vətən dediyi Azərbaycan, Xətainin qılıncıyla alınan, böyükən, bütövləşən Azərbaycan var Məmməd Araz qələmində. Şair üçün Bakılı Azərbaycan həm də Təbrizlidir. Arazda şaxələnən çinarın əsas qanadları olan bu iki şəhər şair üçün eyni dərəcədə doğmadır, əzizdir. Araz birdir, ikiyə bölünsə də. Azərbaycan birdir ikiyə bölünsə də. O tayın da, bu tayın da hər dərəsi, hər daşı, hər qayası, hər dağı Məmməd Araz üçün eynidir:

Ana yurdum, hər daşına üz qoyum,
Hər dərəndə çaldığım saz yaşayır.
Kimi sənin çıynində,
sən kiminin...
Şöhrətini yaşadan az yaşayır.

Bu gileydən qəlbim yaman xallanır,
Çox ünvanda qaçaq tərif yallanır.
Bir ağılıñ budağıñdan sallanıb
Neçə-neçə ağlıdayaz yaşayır.

Gülüm, bir də görüşünə yubansam,
Adımı tut, harda dağlar dumansa,
Gözünü sıx,
hansi daşda su yansa,
O daş altda Məmməd Araz yaşayır.⁶⁹

Məmməd Araz yaradıcılığında Vətənlə bağlı şeirlər xüsusi yer tutur. Əvvəl Araz dərdi, sonra Qarabağ qubarı, daha sonra nələr, nələr... Şairin şeirlərini oxuyanda adama elə gəlir

ki, Məmməd Araz qəlbinin nənnisində ovundurmaq istədiyi yaralı Vətənə layla deyir. Layla, ancaq layla. Bəlkə ağı dediyi vaxtlar da olub, amma onlar mənə çatmayıb. Heç istəmirəm də şair ağı desin. Axı, bu dünyanın haq-nahaq dünyası olduğunu dərk edən bir insan, sonunda heç kimə qalmayan, "əbədiyə qah-qah çekən dünyanın" oyununda gah udmağın, gah da uduzmağın mümkünlüyünü bilən şair, nə ummağa, nə küsməyə, nə də üz döndərməyə yer qoymayan dünyanın faniliyini anlayan Məmməd Araz bu dünyada baş verənləri olduqca təbii qarşılıyır. "Necə olmalıydısa, elə də oldu", – deyən şairin sonda olanlarla barişdığını görürük. Deyirlər, ağıllı insanlar qazandığına sevinir, itirdiyinə heyfsilənmir. Bəlkə elə bu fani dünyanın ən düzgün yaşam tərzi budur. Deyirlər ki, Allah-təala insani faili-muxtar yaradıb, onu öz aqlının ixtiyarına buraxıb və "səndən hərəkət, məndən bərəkət" deyib. Elədirsə, onda niyə elə ağıllıların başı daha çox bələlər çekir, niyə çox əziyyət çekənlər, çox işləyənlər az qazanır? Və bir də deyirlər ki, insanın başına gələn bütün olayları Allah-təala əvvəlcədən alnına yazar və bu yazını ancaq Allah özü dəyişə bilər. Və deməli, millətlərin taleyini də Allah yazar, xalqların başına gələnlər də Allahın izni lə olur. Qur'ani-kərimin Fatir surəsinin ikinci ayəsində buyurur: "Allahın xalq üçün açdığı rəhmətini heç kəs bağlaya bilməz. Və əgər onu bağłasa, heç kəs aça bilməz. Və o əziz və həkimdir (hikmətlidir)". Belə olan halda, bizim xalqın başına gələnlər də öz əməllərimizin müqabilində Allahın bizə göstərdikləri deyilmi? Bəlkə elə ona görə illərlə çalışdıq, şəhidlər verdik, qaçqın, köçkün olduq, amma hər nə qədər səy elədiksə, elə fələk bildiyini elədi. Düzdür, xeyirlə şərin mübarizəsinin ən güclü dövrünə düşdü bizim başımıza gələnlər. Hər halda, Allah istəsəydi, bizi bu bələdan qurtarardı. Bəzən deyirlər ki, bu cavanların, körpələrin nə günahı var. Amma inanclara görə insanın elədiyi pislik karma

qanunlarının pozulmasına səbəb olur. Bu pisliklər göydə qeydə alınır və zaman gəlir bir insanın pisliyinə cavab reaksiyası onun ya övladında, ya nəvəsində, ya nəticəsində, hətta kötükcəsində üzə çıxa bilir. Deyilənə görə bu yeddi nəsildən sonra da üzə çıxa bilər. Əgər insan bu gün günahsız yerə zülmə məruz qalırsa, Allaha ası olmaq gərək deyil, mütləq həmin adamın yeddi arxa dönəninin əməllərini öyrənmək gərəkdir. Mütləq bu onun ulu babalarından və ya ulu nənələrindən birinin günahıdır. Məmməd Arazın “Göyərdi” adlı şeirində bu mənani açıqlayan fikirlər çoxdur:

Bu dünyani hörümçəkdən almışiq,
İlməsini kim atdı bu yanlışın?
Dedim barı düz toxuyaq qalmışın,
Önümüzəcə neçə naşı göyərdi.
Çox gözlü var torpağına kor baxır,
Dan yerinə gözlərində tor baxır.
Yüz də çevir, yüz də ələ torpağı,
Namərdnən mərd yanaşı göyərdi.

Mən Arazda şaxələnən činardım,
Ömrü boyu tufan əydim, su yardım,
Xətainin qılincını suvardım,
Məmməd Araz karandaşı göyərdi.⁷⁰

Necə ki bu günahsız bir insanın günahı keçmişində, əedad-larındadır, eləcə də millətin, xalqın bu gündü zülmü keçmişin günahlarının əvəzidir və eləcə də bütün bəşəriyyətin bu gündü zülmələrinin səbəbi keçmişdə yaşanılmış həyatda olan günahlardır. Şair bu yanlışlığı hələ gör nə zaman görürdü, bizi nə zaman ayılmağa çağırırdı. Heç olmaya qalanını düz toxumağa, sonrakı həyatı düz yaşamağa çağırırdı. Amma biz ayıldığımız? Ayıldığ nə elədik? Daha da olan-qalanı düz

toxumaq əvəzinə keçmişdə düz toxunanları da söküb atdıq, yanlışları saxladıq və həmin toxunuşu davam etdirdik və bu gün də davam etdirməkdəyik. Torpağımıza kor baxmağımız, dan yerinə tor arxasından baxmağımız bizi bu günə qoydu və bu günü günahlarımızın nəticəsini də gələcək nəsillər görəcək. Bu günü günahlarımız da gələcək nəsillərə, zülmər kimi qayıdacaq. "Ömrü boyu tufan əyib su yaran" insanlarsa hər dövrdə olub, amma az olub, indi də var, amma yenə də azdır. Çox azdır. Hüseyn Cavid dedi, eşitmədik, Hadi dedi, eşitmədik, Səməd Mənsur dedi, eşitmədik, Rəsul Rza, Xəlil Rza, Məmməd Araz, daha kimlər, daha kimlər dedi. Hansını eşitdik ki? Eşitsəydik, qalmışını düz toxuyardıq. Eşitsəydik, bu dünyadan qara daşını göyərdərdik. Məmməd Araz Xətai qılıncından karandaş göyərdəndə çoxları şan-şöhrət dalınca qaçırdı. Tufan əyib – su yaranda çoxları çımərliklərdə dincələrdilər. Xəzəri bəyənməyənlər Qara dəniz sahilinə gedirdi. Məmməd Araz Arazda şaxələnəndə, ürəyini o tayla bu tay arasında böləndə çoxları bircə bu tayı da düşünə bilmədi. Ona görə də Xətai ruhu Məmməd Araz dünyasına yol tapdı. Məmməd Araz ulu əcdadlarından qüvvət aldı və özündə güc tapdı ki, nəfsinə üstün gəlsin, heç kimin olmayan bu dünyada həqiqi insan kimi yaşaya bilsin. Elə ona görə həqiqi şair ola bildi. Şairin "Vətən qayaları, vətən daşları" silsiləsindəki şeirlərində daşlarla, qayalarla söhbətlərini dinlədikcə içində şairə qoşulmaq arzusu baş qaldırır. Qayalara söykənib daşa dönmək istəyən şair, taleyini qaya taleyinə dəyişmək istəyən şair bir zaman bu qayaların insan olduğunu, insanların nərəsindən doğulduğunu, qayadöşü igidlərin qayalıqda yox olduğunu qeyd edir. Və igidlərin yaşamasının məhz daşlaşmaları ilə mümkün olduğunu, bunun isə bir tale, bir alın yazısı olduğunu göstərir. Şair bir-bir daşları dindirir, nə zamansa kiminsə bu daşların dilini tapacağına inanmaq istəyir:

Nə zamansa bu daşlarla
bir dil tapan tapılacaq.

Bu daşların, qayaların
keçmişini oyadacaq.

Ordu-ordu qayalıqlar
insanlığa qayıdacaq.

Bu basılmaz nərlər-ərlər,

Bu qaya sərkərdələr

Onda məni – bir balaca daş əsgəri
qoyar yeqin

qoşulmağa bu cərgəyə,

Qayaların keçmişini

qayalara yazdım deyə.

Onda Vətən sanar məni

Bir balaca vətən daşı,

Vətən daşı olmayandan

olmaz ölkə vətəndaşı...⁷¹

Sonuncu misralar şairin bir çox misraları kimi aforizmləşmiş misralardır. "Vətən mənə oğul desə" misrası bu gün neçə-neçə şeirin tərkibinə qatılıb, neçə publisistik yazının bir ifadəsinə, bəlkə də adına çevrilib. Bu şeirdən bəhrələnənlər, bu şeire nəzirə yazarlar, iqtibas edənlər onlarladır. Bu gün bir cənublu soydaşımız Davud Rizai ilə rastlaşdıq. Şeirdən söz düdü, dedi ki, "Dünən kitabımda belə bir sözə rast gəldim, o vaxt Balaş Azəroğluda da rast gəlmişdim. O bu sözü səndən götürüb? Dedim ki, onun kimdən götürdüyüünü bilmirəm, amma mən Məmməd Arazdan götürmüşəm. Bir də ki, söz birdir, deyəni mindir. Baxır deyim tərzinə. Hər halda Məmməd Araz deyimi daha güclüdür ki, yaddaşlarda dərin iz salıb: "Vətən mənə oğul desə, nə dərdim, Mamır olub qayasında bitərdim". Bu sözləri "Vətən

mənə övlad desə" adlı şeirimə epiqraf kimi vermişdim. Əlbettə, bu o qədər də güclü şeir deyil, sadəcə onu şairin fikrinə istinadən yazmışdım:

Hanı torpağım tək gülüstan, hanı?
Hər yanan ocağım həyat dastanı.
Vətənsiz ürəkdən vəfa gözləmə,
Vətənçin yananañ közündən tanı.

Ürəyim bağlanmaz bir an yad yerə,
Yormaz məni Vətən, olsa dağ-dərə.
Desələr dəyişək, bircə daşının
Əvəzi cənnətsə, yenə vermərəm.

Arzusuyla, istəyiylə isindim,
Vətən yalnız onu sevən kəsindir.
Mən Vətəni anam deyib çağırıldım,
Vətən mənə övlad desə, bəsimdir.⁷²

Bu şeiri Macarıstana turist səfərindən qayıdanın sonra yazmışdım. Birinci dəfə idi ki, uzaq yerə gedirdim. Elə birinci gecədən daxırdım Bakı üçün. Amma bizlə gedən qızlar var idi ki, mənə gülürdülər, "bura daxımağa gəlməmişik ki, gəlmışik görmədiklərimizi görək, eləmədiklərimizi eləyək". Qəribə gəldirdi mənə, amma mən onlara gülə bilmirdim. Çünkü, artıq bir həftədən sonra hər gün ağlayırdım. Macarıstanın bircə kilsələri maraqlı olurdu, daha doğrusu bizi elə ən çox kilsələrə aparırlılar. Bir dəfə bizi bir türk məscidinə apardılar, olduqca kasib idi. Ən kasib kilsədən də pis idi. Amma divarlarındakı Allah kəlamlarını oxuyanda adam sakitləşirdi. Bir an elə bildim ki, öz yurdumdayam. Qayıdanın sonra uzun-uzadı düşündüm. O vaxt Maştäğa Mədəniyyət Evində Səməd Vurğun poeziya klubumuz var idi. Novruz Gəncəli rəhbərlik edirdi ona. Mən orada bu şeiri oxuyanda məclis Sona Xəyal

Məmməd Araz (yaradıcılığı əsasında)

üzvlərindən bir ədəbiyyat müəllimi (adını çəkmək istəmirəm) iradını bildirdi ki, Macarıstan sosialist respublikasıdır, ora gərək səninçin yad yer olmasın. Bu sözün müqabilində Novruz Gəncəli gülümşəyib dedi: "Sən şair deyilsən, bəlkə ona görə siyasi tərəfi daha çox qabardırsan. Amma biz elə hamımız hansı ölkəyə gediriksə, eyni hissi yaşayırıq. Macaristanda yazdığını bütün şeirləri oxudum, hamısında eyni həsrət var idi. Həmin adam dedi: Belə çıxır ki, sən elə Bakıdan çıxandan fikrin Bakıda qalıb. Novruz müəllim yenə də məni müdafiə edib, onu məzəmmət elədi və özünün səfər təəssüratlarından danışdı... Söz sözü gətirdi bunları xatırladım. Doğrudan da şairlər adı adamlardan nə qədər fərqli olurlar. Xüsusən də Məmməd Araz kimi bir ömür yanmağı bacaranlar... Şair R.Əzizlə müsahibəsində jurnalistin "Vətən mənə oğul desə..." misranız uşaqtan böyüyə kimi hamının dilində bir himn tək əzbərdir. Şair üçün bundan artıq xoşbəxtlik ola bilməz. Ömrünüzün daha hansı anlarında özünüyü xoşbəxt hesab etmisiniz?" sualına qısaca belə cavab verir: "–Vətən mənə oğul desə" yarımmisrası ürəyimin səmimi səsidi. Bu səs xalqının qəlbində eks-səda veribsə və verirsə, müəllif üçün bundan böyük xoşbəxtlik nə ola bilər?"⁷³

Şairin aforizmləşən misralarına "Məndən ötdü, qardaşma dəydi..." şeirində də rast gəlirik: "Səndən ötən mənə dəydi, Məndən ötən sənə dəydi. Səndən məndən ötən zərbə Vətən, vətən sənə dəydi..." Bu şeirində şair daşlaşan, torpaqlaşan ulu babasını suala tutur. Ondan ayağa qalxmağı, onun səsinə səs verməsini, suallarına cavab verməsini tələb edir. Dilimizin "sənin, mənim qabarından, haralısan damarından" və bu sözlərin dilimizdə nə zaman bitməsindən söz açır. Və bu zamanı arayır, bu məsələ qol çəkən günahkarı axtarır. Burada "Məndən ötdü" kəlməsini dili yana-yana təkrar edən şairin ürək ağrısını, könül qubarını görürük:

Məndən ötdü!..

Qulağımdan getmir bu səs,

Zərbələri qardaşına,

Sirdaşına ötürən kəs

Elə bil ki, bax bu gecə

Qulağımın dibindəcə

Xətainin süqtuna

qəh-qəh çekdi.

Sonra, sonra

Səhərəcən başına yüz qədəh çekdi.

O qəh-qəhin dalğasından,

O məstliyin baş fırladan

Havasından

qopan daşdı –

Azərbaycan torpağında

Araz boyda şırım açdı.⁷⁴

Araz sözü Məmməd Araz adının yarısı olduğu kimi Araz dərdi də Məmməd Araz dərdinin yarısıdır desək bəlkə də yanılmariq. Amma Məmməd Arazın bütün dəndlərini tərəzinin bir gözünə yiğsaq, o biri gözünə də Araz dərdini, kim bilir, bəlkə də Araz dərdi ağır gələr. Bəlkə də bütün dəndlər elə bu bir dərddən doğulub?.. Şair "Yaşa, ucal, doğma torpaq" adlı məqaləsini belə başlayır: "Araz sahilində dünyaya göz açmışam. Araz sahilindən dünyaya baxmışam. Hərdən mənə elə gəlir ki, bu torpaqda hər çayın, hər bulağın, dilini bilirəm, hər daşın, hər qayanın tərcüməyi-halına bələdəm".⁷⁵

Şairin Arazla bağlı hissini, duyusunu eks etdirən xeyli əsəri var: Araz üstə çinar gördüm, "Arazın işıqları", "Mən Araz şairiyəm", "Araz yadıma düşüb", "Oxuyan Təbriz" şeirləri, "Araz axır" adlı poeması və s. Şairin "Mən Araz şairiyəm" əsəri "Arazdan çox yazırsan", – deyən birisine cavabdır. Şair

fikrini belə əsaslandırır: "Neyləyim ki, əlimə qələm götürən kimi dilimə Araz gəlir. Axi Arazın sahilində küləklər belə mənim qədər gəzməyib, sularında ördəklər belə mənim qədər üzməyib. Gündüzlər aynam, gecələr qamışından kəsilən tütək laylam olub. Anamdan süd əmdiyim tək ondan su içmişəm. Mən Arazsız qalsam sudan çıxan balıq kimi olərəm, tayı itmiş ceyran tək mələrəm. Mən Araza sadəcə çay kimi baxmiram, o mənim tariximdir, mən onu tarixim kimi oxumaq istəyirəm".

"Arazın işıqları"nda isə şair qəlbinin arzuları döyüñür: "Nur taylorı sökülcək, burda işiq dəyirmanı tikiləcək, sahillərin qaranolğu yuyunacaq, işiq dili yaranacaq. İşıqlar dərdlərini hər iki sahillé bölüşəcək, o tay-bu tayın şəhərlərində küçələrin yazışması başlayacaq".

"Araz üstə çinar gördüm" şeirindəsə şair iki çinarı yenicə evlənmiş iki gənclə müqayisə edir. Gəlin çinar, igid çinar adlandırdığı bu cüt heykələ həsrətlə baxır və şair qorxur ki, birdən əli baltalı biri bu sevgini yaralaya bilər. Ən pisi isə onların arasından arx qaza bilərlər və bu arx əvvəl kiçik olar, dayaz olar, sonra böyüüb Araz olar...

"Araz yadına düşüb" şeirində (şair dostu Söhrab Tahirə yazılıb) şair bir gözündə sevinc, birində qəm yaşı olduğunu bildirir, yadına Arazın düşdüyünü, telli sazin düşdüyünü deyir. Sahilində gəzdiyi, sularında üzdüyü Arazın qayasına baş qoymaq, dalğalarında saçını yumaq, körpə kimi uyumaq istəyir.

"Araz axır" adlı poema isə müqəddəs hisslərə, sonu olmayan məhəbbətə, xəyalə çevrilən bir həyat həqiqətinə, bir mühəndisin, eyni zamanda əsgərin xəyalı arzularına həsr olunub. Tikinti mühəndisinin dilindən verilən "Araz yadına düşüb" harayı elə əvvəl haqqında danışdığımız eyniadlı şeirin paraleli kimidir. Mühəndis iş yerini dəyişmək istəyir, ərizə yazar: "Daha dözə bilmirəm, Araz yadına düşüb, o saz yadına düşüb, mənim yerim Arazın o tayıdır. Mən gərək sol

sahildə evlər tikəm, ordan Aya, Marsa daş pillələr çəkəm,
ordan o taya Təbrizə baxam, lap dərinlərə, lap uzaqlara
baxam. Bu şairin arzusudur: Bu taylıların o tayda qurub-
yaratmaq, qardaşlarına kömək əli uzatmaq. Bu taydan o taya
sevgilər yaratmaq, məhəbbət körpüləri atmaq, ayrılığa od
qoymaq, bu ayrılığı salanları odlamaq, Araz dərdinə son
qoymaq...

Baxam lap dərinlərə,
Baxam lap uzaqlara.
O yurdu satanlara,
O yurdu udanlara...
Araz yadıma düşüb,
Araz çay deyil yalnız:
Araz neçə milyonluq
İnsanlardır, eldir o.
Göy kişnədən gurşaddır,
Dağ yixacaq seldir o,
O axır, qabağına
Bənd də çəksən axacaq.
O axır, dağlar yarib
Məcrasını tapacaq.⁷⁶

Şairin "Oxuyan Təbriz" adlı şeiri Aşıq Hüseyin Cavanla
İstisu yaylaqlarındaki görüşündən aldığı təəssüratdan yaranıb.
Burada şairin qəribə düşüncəsinin şahidi oluruq. Aşıq Hüseyin
Cavan sazına sarılmışdır, dünəninin yasına toy qurmışdır.
Heyrətindən Dəlidəğ donmuşdur, od-oçaq nəfəs çəkib
qışqırırdı, fəryaddan qoyun-quzu duruxmuşdu, ağlayan su,
çağlayan su duruxmuşdu, dərələr yaz yağışından səngimişdi,
sanki dağlar başında Təbriz ağlayırdı. Şair şeirin dörd

bəndinin sonunda "Təbriz ağlayırdı dağlar başında" deyir. Və birdən ayılır:

Təbriz ağlayırdı – dedim...
Nə dedim?!
Ağlayan bir sazin telinə dedim,
Sarı yamacların selinə dedim.
Ağlamaz söz yurdu dağlar başında,
Təbriz oxuyurdu dağlar başında!⁷⁷

Sonrakı bəndlərdə qarı nənənin gizli ahından, dumanların dağlar başında yas qurmasından, dəli gülüşlərinin başında ağlamasından söz açsa da, hər bəndin sonunda "Təbriz oxuyurdu dağlar başında" yazar. Bəli, dərdi duysa da dərdə səbəb olan nadanlığı, cahilliyi anlasa da şair dərdə təslim olmaq istəmir. Yenə də ağı demir, layla deyir yurduna Məmməd Araz! Bu Məmməd Araz qürurudur, şair əzmidir. Şair Nazılə Əsədli ilə müsahibəsində deyir: "Yaralı, nisgilli Araz haqqında saysız şeirlər yazılıb. Taleyimi Araza bağladığım gündən Araz dərdi poeziyamın şah damarına çevrilib. İmperiya zəncirlərinə əsir düşmüş Arazın bu tayında – qədim Naxçıvanda dünyaya göz açmışam. Ağlım kəsəndən də Araz dərdi dərdimə çevrilib".⁷⁸

Şairin Arazla bağlı şeirlərində özünəməxsusluq var. Necə ki, Süleyman Rüstəmin Təbriz şeirləri özünəməxsusluğuna görə seçiliirdi və Təbriz şeirləri deyəndə yada Süleyman Rüstəm düşür, eləcə də Araz şeirləri deyiləndə ilk növbədə Məmməd Araz gəlir gözümüz onünə və onun Araz dərdini, Araz arzularını düşünürük. nə qədər yazsa da, yenə də Araz dərdləri tükənməyən şair "Qalır hələ" adlı şeirində yazar:

Məmməd Araz, əzilsən də əzim-əzim,
Araz boyu meh olmazsan bircə əsim.
Ürəyindən ürek'lərə köçüləsi

Nur daşqını,
nur tufanı qalır hələ.⁷⁹

Şair "Naxçıvan albomu" adlı yazısında "Bizim bu günümüz" məqaləsinin sonunu belə bitirir: "Dünyanın hər hansı bir nöqtəsində dayansam, aydın görünən, günəş işığında par-par parıldayıb, heyrətamız rəngləri ilə göz qamaşdırın mənim təbii albomum, hələ səni çox varaqlayacaq, qayalarının qulaqlarına həzin uşaq nəğməmi, Araz nəğməmi oxuyacağam.

Nə qədər günəş var, insan var, oxuyacağam. Babaların dünəni barədə, bizim bu günümüz barədə...⁸⁰

Arazda şaxələnən çinarın hər iki tərəfdəki budaqları şeir yarpaqladı. Məmməd Araz şeiri o taylı-bu taylı Vətəni vəsf elədi. Araz dərdi, Xəzər dərdi, Qarabağ dərdi. Məmməd Araz ömrü bu dəndlərlə bərabər yaşıdı. Şair bu dəndlərlə yatdı, bu dəndlərlə durdu, bu dəndlərlə qələmə sarıldı, bu dəndlərlə axdı, bu dəndlərlə duruldu və nəhayət bir insan ömrü yaşıdı. Hardasa bu ömrün daş-kəsəkli, keşməkeşli yollarına nəzər salanda nəyi düz, nəyi əyri etdiyini, hünərininmi, günahınınmı çox olduğunu düşündü, şeirlərində bəzən bunu oxucularından soruşdu, bəzən düşündüyü kimi yozdu, bəzən özündən şübhəli qaldı, bəzən hər şeyi açıq etiraf elədi. Amma nə elədisə, Vətən naminə elədi. Ürəyinin səsinə qulaq asdı, vicdanının hökmünü dinlədi. Bu cəhətdən şairin "Etiraf" şeiri səciyyəvidir:

Bilmirəm neylədim öz əsrimdə mən,
Neylədim – gələcək nəsil deyəcək.
Bu günün ətrini nəğmələrimdən
Sabaha aparan nəsim deyəcək.

Hünərim çox olub, özüm biləni
Günahım ondan da çox olub hələ.

Bir gödək ömürdə bir ailəni
Yarıda bilmədim məhəbbətimlə.

Bəzən bir səhvimə yüz tənbəh yedim,
Çırpinib düzəldim, görən olmadı.
Böyük bir işimə mükafat nədir,
Bir çımdık "sağ ol" da verən olmadı.

Yazmışam hər şeyi könül naməmə,
Bircə bu günahım bağışlanacaq.
Neylədim – vətəni sevmək naminə,
Ucaltmaq naminə elədimancaq...⁸¹

Məmməd Araz şeirində vətən həsrəti, vətən məhəbbəti, vətən təəssübkeşliyi, bir sözlə vətənpərvərlik duyguları ən çox nəzərə çarpan, ən çox diqqəti cəlb edəndir. Araz şairiyəm deyən Məmməd Araz əslində vətən şairidir. Vətənin təbiəti də, insanları da, canlı-cansız hər şeyi də şairin sətirlərində, misralarında öz həqiqi qiymətini alıb. Məmməd Araz vətəndən çox yazıb, vətəndaşlıqdan çox yazıb. Nə yazıbsa, ürəklə yazıb, vicdanla yazıb. Vətən dərdini damarlarında axıdib, ürəyindən keçirib, yaştısına çevirib sonra yazıb. Şair Rəsul Rza yaradıcılığından bəhs edən "Fikir həqiqət axarında" adlı yazasında şairin "Mənim fikrimcə..." adlı kitabından danışır və vətənlə, vətəndaşlıqla, sülhə bağılı publisist yazılarına münasibətini bildirəndə vətənə belə tərif verir: "Vətən mücərrəd məfhum deyil, vətən bütün kəndin, şəhərin, təbii sərvətləri, maddi-mənəvi nemətləri, onlara sahiblik edən vətəndaş insanları ilə vətəndir. Hər çay da, hər bulaq da, hər ağaç və hər quş da vətənin bir hissəsidir. Odur ki, vətəndaş Vətən keşiyində ucalır, Vətən vətəndaş sevgisində müqəddəsləşir".⁸²

Şairin vətən haqqında, torpaq haqqında yazdığı bütün şeirlərindən və məqalələrindən danışmaq imkanımız yoxdur, hər halda Məmməd Arazın vətən sevgisini oxucuya öz sözümüzlə çatdırmaq istədik. Bu barədə çoxları yazıb, çoxları deyib, biz də şairə, onun yaradıcılığına olan münasibətimizi bildirmək istədik. Şairin vətən torpağı ilə bağlı hissini, duyusunu bir daha bildirmək üçün sözümüzü onun "Sən ötür məni" adlı şeirinin son bəndi ilə bitiririk:

Nə qədər böyüsəm körpənəm yenə,
Hər yerdə ciyninə sən götür məni.
Beləcə, bir ömrün son mənzilinə
Azəri torpağı, sən ötür məni.⁸³

www.elmler.net - Virtual Internet Resurs Mərkəzi
NAMƏRDNƏN MƏRD YANAŞI GÖYƏRDİ

Dünya yaranandan xeyirlə şər mübarizə aparır. Mərd ilə namərdin yolları paralelində yaşayır dünya. Axi paralel xətlərin görüş nöqtəsi olmur. Yanaşı yaşam tərzində daim məndlər naməndlərin cahilliyyindən əziyyət çekir. Naməndlərsə İblisin toruna düşdükleri zamandan guya ki, səadət dolu bir dünyada yaşayırlar. Əslindəsə bu zahiri görüntündür. Daxildəsə, onların da yaşayışı elə o birilərinkinə bənzəyir. Axi, İblis adına insan deyilən bir varlığa səadət verəcək qüvvə deyildir. Zahirən gözlərə şeker kimi göstərdiyini əslində zəhər kimi içirdər, insanlara sevinc donunda kədər verər. Sadəcə onlar cahilliklərindən bunu anlamazlar. Qur'ani-kərimin Ali-İmran surəsinin 185-ci ayəsində buyurur: "Bu dünyanın həyatı aldadıcı matahdan başqa bir şey deyildir". Nadanları bu dünya aldadır. Məndlər isə bu namərd dünyada yaşayacaqları bir ömrü ləyaqətlə başa vurmaq üçün özləri özlərini aldadırlar. Məmməd Araz "Aldada bilirəm özümü hərdən" adlı şeirini bu sonluqla bitirir:

Dünya qulaq asır sözün səsinə,
Dilimin ucunda ilan durubdu.
Nə büksəm həqiqət qiyafəsinə,
Keşikdə yaraqlı inam durubdu.

Məni mən olanlar
tez duyub anlar,
Dünyada nə qədər yalançı vardır!
Bəlkə də özünü aldatmayanlar
Dünyada ən böyük yalançılardır.⁸⁴

Deyirlər, Allah-təala İblisi, Adəmi aldatdığı üçün behiştən qovanda İblis ona deyir: "Mən neçə illər Sənə qulluq

eləmişəm. İndi ki məni qovursan, onda icazə ver, yer üzündə istədiyimi edim. Allah da razı olur". O zamandan İblis yer üzündə gəzir, bacardığı qədər insanları pisliklərə sövq edir. İmanı olanlar düz yoldan çıxmır, zəif olanlar isə İblisin bu dünyadakı cənnətinə uyurlar. Və bu, bu günəcən də davam edir. Bir də görürsən ki, yaxşı bildiyin, həyalı, abırılı gördüyün bir adam birdən-birə həyasızlaşdı, abırsızlaşdı və insanlara pisliklər etməyə başladı. Bu lap ürəkağrıcı bir haldır. Xeyirlə şərin mübarizəsinin gücləndiyi son illərdə biz bunun dəfələrlə şahidi olmuşuq. Bu illər bir cəhətdən faydalı idi ki, kimin necə olduğunu göstərdi bizə. Yaxşları lap yaxşı elədi, pisləri lap pis. Ortabablar da imanları zəif olduğundan pislərə qoşuldular. Amma pislərdən də betər oldular. İnsan ümumiyyətlə pisliyə daha tez meyl edən varlıqdır. Axi, pisliyə doğru irəliləmək yaxşılığa doğru getməkdən qat-qat asandır. Çətinliyi yarib keçmək üçünsə, insanda güclü iman olmalıdır.

Son illər sovet dövrünü dinsizlikdə ittiham edənlər, Azərbaycanda guya dini bərqərar elədir. Amma nə fayda, bu zahiri tərəf idi. Dinin əsil elmi mahiyyətini açıqlayan olmadı. Ərəb ölkələrindən vaqon-vaqon Qur'an da gətirdilər, hər məhəllədə məscidləri də bərpa elədilər, yenilərini də tikdilər. İrandan müəllimlər də gətirdilər, dini kitablar da tərcümə olundu. Amma necə? Bu kitablara baxanda düşüncəsən ki, doğrudanmı iranlılar bizi bu qədər səviyyəsiz hesab edir?.. Amma neyləməli ki, bütün bunlar həqiqətdir. Nəticəsi isə bu oldu az-çox imanı olanlar da üzüaşağı getdilər. Ağillılar da olan-qalan ağlığını itirdilər. Və bu gün biz bunun acı nəticələrini görürük, hələ sabah bundan da betərlərini görəcəyik. Məmməd Araz hələ sovet dövründə yazdı:

Ağıllı başların qəzəbi – kibrıt,
Dünyamız bir taya quru küləşdir.
Gəl, indi bu boyda yanğını kirit –

Bəşər çox təzadlar yükünü dartıb:
Dara da ilişdi, çıxıb da dardan.
Ağıllı azdılqca ağılsız artır,
Qoruyun dünyani ağıllılardan.⁸⁵

Bəli, bu gün dünyaya baxmağa, onun dərdini çəkməyə imkanımız yoxdur. Çünkü, bu gün Azərbaycan özü elə bir vəziyyətdədir ki, onu elə ağıllılardan qorumaq lazımdır. Elə bircə prezident seçkilerilə bağlı televiziyada verilən dəyirmi masanı izləmək kifayətdir. Bütün bunlar hamısı nadanlığın, cahilliyyin nəticəsidir. Hamı namərdlik edir. Bir zaman dost olanlar, bu gün dostunun gizlin sırlarını ifşa edir. Keçmişdə kişilər belə eləmirdilər. Keçmişdə kişilər təkbətək, üzəüz kişi söhbəti edirdilər. Kiminsə paxırını açmaq kişilik deyil, sadəcə, namərdlikdir ki, o da nadanlıqdan əmələ gelir. "Çox verdim özümə bu sualı, çox Ərzin nadanından ağısaqqalı çox! Bəs niyə bu dünya düzəlmir baba?", – deyən Məmməd Araz bu nadanlığa hələ o zamanlar güldürdü. Çünkü, bu dünyadan çırkabına bulaşmış insanların astar üzünü görürdü. Bu dünyada haçansa Məmməd Araz harayı vardi, misralanırdı, kitab-kitab evləri gəzirdi, sətir-sətir beyinlərə girirdi. Kimə təsir edirdisə, edirdi. Deşib keçə bilmədiyi padəş beyinlərin də öz yolu var idi. Şairin "Ayri yollar var imiş" adlı şeirində oxuyuruq:

Bu dünyada cəngə çıxam... yaşım az.
Qalalarla bəhs etməyə... daşım az.
Toz yükünü bir araba daşımaz...
Nə sovqatlı, paylı yollar var imiş.⁸⁶

Xalqımızın demokratiya dövrünə qədəm qoyduğu gündən qarşısına çıxan hər bir çətinlik ilk növbədə şairləri narahat edir, ilk növbədə onların qələminə gelir. Bu dövrdə şair

olmayanlar da şair oldu. Bunların güclüsü də, zəifi də var, söhbət ondan getmir. Əsas məsələ budur ki, xalqın dərdini görənlər var, bilənlər var, misra-misra vərəqlərə düzənlər var. Amma bununla yanaşı bu çətin dövrdən istifadə edib öz yükünü tutanlar var. Özünə villalar tikdirənlər var. Hərdən olur pəncərəmizdən hündürlükleri seyr edirəm. O qədər çoxmərtəbəli evlər tikilib. Olduqca gözəldir. Allah sağlıqlarına qismət eləsin, dünya malında gözüm yoxdur. Heç o evlərin ən gözəlini, ən böyүүнү mənə havayı versələr gedib oturmaram. Çünkü, elə yerdə yaşaya bilmərəm. Düşünürəm ki, görəsən orada yaşayanlar necə adamlardır. Və gün ərzində o evin hər otağında heç olmasa bir neçə dəqiqə olurlarmı? Biz sadə üçotaqlı mənzildə yeyirik-içirik də, yatıbdururuq da, qonaqlarımızı qəbul edirik də, nəhayət, böyük çıxmasın, əsərlərimizi yaradıraq da. Normal bir insana bundan böyük ev lazımdımı? Qişda soyuqlar düşəndə bir otağa yiğışırıq, heç o birilərə ehtiyac da olmur. Görəsən, bu boyda evləri tikənlər nə düşünürlər? Qur'ani-kərimin "Şüəra" surəsinin 128-129-cu ayələrində buyurur: "Hər bir hündür yerin üstündə boş yerə bir bürc yaradırsınız? Sanki, dünyada əbədi qalacaqsınız deyə özünüzə köşklər, və saraylar tikirsiniz. Və intiqam alanda zalımlar kimi intiqam alırsınız. Bəs Allahdan qorxun və itaət edin". Yadıma o zaman Qarabağdan gələn köçkünlər düşdü. Kimsə deyirdi ki, Ağdamda elə evlər var idi ki, maşın birbaşa üçüncü mərtəbəyə çıxırdı. Ağrılı da olsa, sual edək: hanı o evlər? Arzu eləmirki, bu gün tikilən evlərin aqibəti də Qarabağdakı evlər kimi olsun. Sadəcə onu arzu edərdik ki, insanlar bu olanlardan bir ibret götürsünlər. Bəlkə də o evlərdən birinin puluna Məmməd Araz kimi şairi xaricdə müalicə etdirmək olardı... Bu bəlkə də ən xeyirxah iş olardı. Amma nə etməli ki, bunu düşünənlərin imkanı yoxdur, imkanı olanlarınsa düşüncəsi... Buradaancaq qalırsan özünlə təkbətək və əzablardan xilas olmaq üçün yollar axtarırsan və

birdən yadına Məmməd Arazın "mənə biganəlik öyrət ürəyim" adlı şeiri düşür. Şair bu şeiri belə bitirir:

Ürəyim, öz dərdim özümdən ağır,
Hər hökmün andınlə üz-üzə durur.
Ölü sağlığının sayıqlamağı,
Dırı məhkumluğun çağrışı budur...
Mənə biganəlik öyrət, ürəyim.⁸⁷

Bəli, bu dünyada naməndlərlə yanaşı yaşamaq üçün hardasa biganəlik də öyrənmək lazım olur. Amma bu mümkün dən. Nadanlar həssaslığı bacarmadıqları kimi, insanlar da biganəliyi bacarmırlar. Kiminsə belə bir sözü var: "Biganəlik ruhun xərçəngidir". Neyləməli bu dünyada Allah kiminin ruhuna xərçəng verir, kiminin də bədəninə. İkincisi çox vaxt yaxşılaraın payına düşür. Hər halda yaxşilar birincisini istəməzlər də... Cünki, biganələrin nə insanlıqdan xəbəri olur, nə dostluqdan, məhəbbətdən, nə elmdən, nə dindən və nə də.. Fikrimi şairin ilham pərisinə müraciətlə yazdığını "Bir axşamın balladasi" şeirindən bir parça ilə bitirmək istəyirəm:

Bir anlıq dünyada yox olsa bəşər,
Məni delfinlərin yanına göndər.
Dənizə məhəbbət səpmək öyrənim.
Onu meşələrə səpim, göyərsin.
Onunla qumları öpüm, göyərsin.
Məhəbbət adlanan dil yaradım mən.
Məhəbbət adlanan din yaradım mən.⁸⁸

SƏNƏTKAR ÖMRÜ

İyirmi-otuz il geriyə boylansaq, şeir tariximizdə ən çox sevilən bir neçə şairdən biri, çoxları üçün bəlkə də birincisi Məmməd Araz olub. Məmməd Araz yaradıcılığı çox işlənib. Monoqrafiyalar, dissertasiyalar, diplom işləri, məqalələr o qədərdir ki, onları araşdırıb şair haqqında deyilənləri bir yerə toplamaq üçün xeyli vaxt lazımdır. Buna heç ehtiyac da yoxdur. Çünkü, şair haqqında bu gün də tədqiqatlar davam edir. Hələ şairlə olan müsahibələri, ona ithaf olunmuş şeirləri də buraya əlavə etsək, bu yükü çəkmək çətin olar. Ona görə də biz Məmməd Arazın ancaq öz əsərlərinə müraciət edib onun haqqında öz fikirlərimizlə kifayətləndik. Pis dedik, yaxşı dedik, bilmirik, hər halda yaxşı deməyə çalışdıq. Yazımızı əsasən şairin "Dünya sənin, dünya mənim" şeiri üzərində qurmaq istədik. Əlbəttə, dünyanın dərd bolluğunda kənarlanmalara da yol verdik. Dünya dəndlərinin Məmməd Araz dəndlərinə çevrilib şeirə dönənmiş qışmların də daha çox diqqət etdi. Əslində dünyanın bu dəndləri təkcə Məmməd Arazın deyil, elə bizim hamımızındır. Sadəcə bu dəndləri Məmməd Araz yaradıcılığı əsasında oxucuya təqdim etdik. Hardasa şairin iç dünyasına endik, onun səciyyəvi cəhətlərini şeirlərində axtardıq, hansını tapdıqsa, oxucuya çatdırıldıq. Bu yazının janrını özümüz də dəqiq müəyyənləşdirə bilmirik. Hər halda bu, sevimli şairimiz Məmməd Arazın yetmiş illik yubileyində ona münasibətimizi, sevgimizi bildirmək üçün bir vasitədir. Şairin yubileyində onu təbrik edənlərin siyahısına biz də bu cür qoşulmaq istədik. Yetmiş yaşın mübarək, əziz şairimiz!..

sentyabr, 2003

Sona Xəyal

Məmməd Araz (yaradıcılığı əsasında)

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Məmməd Araz. "Daş harayı", Bakı-1992, səh. 46.

Məmməd Araz. "Oxucuya məktub", Bakı-1978, səh.

13.

Ulduz, 1968, № 12, səh. 26.

Ulduz, 1967, № 8, səh. 58.

Sona Xəyal. "Aç qapını gəlim dünya". Bakı-1993, səh.9.

Məmməd Araz. "Dünya sənin, dünya mənim..." Bakı-1983, səh. 16.

Məmməd Araz. "Sənətdə son mənzil olmur". Bakı-2001, səh. 377.

Məmməd Araz. "Dünya düzəlmir". Bakı-1992, səh. 18-19.

Yenə orada, səh. 26.

Məmməd İbrahim. "Aylarım, illərim". Bakı-1979, səh.

69.

Məmməd Araz. "Dünya sənin, dünya mənim". Bakı-1983, səh. 106.

Ədəbiyyat və incəsənət, 1975, 17 may, səh. 4.

Azərbaycan, 1968, № 8, səh. 201.

Məmməd Araz. "Seçilmiş əsərləri". Bakı-1986, səh. 228.

Ulduz, 1967, № 8, səh. 58, 60.

Məmməd Araz. "Dünya sənin, dünya mənim". Bakı-1983, səh. 74.

Sovet kəndi, 1969, 3 aprel, səh. 4.

Sona Xəyal

Məmməd Araz (yaratıcılığı əsasında)

Məmməd Araz. "Dünya düzəlmir". Bakı-1992, səh.

27.

Məmməd Araz. "Sənətdə son mənzil olmur". Bakı-2001, səh. 383-384.

Məmməd Araz. "Dünya sənin, dünya mənim". Bakı-1983, səh. 109.

Ədəbiyyat və incəsənət, 1970, səh. 10-11.

Məmməd Araz. "Dünya mənin, dünya mənim". Bakı-1983, səh. 83.

Məmməd Araz. "Sənətdə son mənzil olmur". Bakı-2001, səh. 402.

Məmməd İbrahim. "Aylarım, illərim". Bakı-1979, səh.

27.

Məmməd Araz. "Daş harayı". Bakı-1992, səh. 162.

Məmməd Araz. "Sənətdə son mənzil olmur". Bakı-2001, səh. 119.

Ədəbiyyat və incəsənət, 1974, 6 oktyabr, səh. 9.

Ulduz 1968, № 7, səh. 56.

Məmməd Araz. "Dünya düzəlmir". Bakı-1992, səh.

62.

Ədəbiyyat və incəsənət, 1975, 7 iyun, səh. 3.

Məmməd Araz. "Dünya sənin, dünya mənim". Bakı-1983, səh. 93.

Yenə orada, səh. 13-14.

Məmməd Araz. "Sənətdə son mənzil olmur". Bakı-2001, səh. 364.

Məmməd Araz. "Daş harayı", Bakı-1992, səh. 176.

Məmməd Araz. "Oxucuya məktub", Bakı-1978, səh.

82.

Məmməd Araz. "Atamın kitabı". Bakı-1974, səh. 144-145.

Məmməd Araz. "Sənətdə son mənzil olmur". Bakı-2001, səh. 320-321.

Məmməd Araz. "Dünya sənin, dünya mənim", Bakı-1983, səh. 207.

Məmməd Araz. "Qanadlı qayalar". Bakı-1973, səh. 67-68.

Məmməd Araz. "Sənətdə son mənzil olmur". Bakı-2001, səh. 330-331.

Məmməd İbrahim. "İllerdən biri". Bakı-1969, səh. 92.

Məmməd İbrahim. "Sevgi nəğməsi". Bakı-1969, səh. 6.

Məmməd Araz. "Oxucuya məktub", Bakı-1978, səh. 186.

Məmməd İbrahim. "Ömür karvani". Bakı-1967, səh. 58.

Məmməd Araz. "Sənətdə son mənzil olmur". Bakı-2001, səh. 407.

Məmməd Araz. "Dünya sənin, dünya mənim". Bakı-1983, səh. 242.

Məmməd Araz. "Sənətdə son mənzil olmur". Bakı-2001, səh. 423-424.

Məmməd İbrahim. "Ömür karvani". Bakı-1967, səh. 37.

Məmməd Araz. "Seçilmiş əsərləri". Bakı-1986, səh. 136.

Məmməd İbrahim. "Üç oğul anası". Bakı-1961, səh. 39.

Yenə orada, səh. 40.

- Məmməd İbrahim. "Ömür karvanı". Bakı-1967, səh. 17.
- Məmməd Araz. "Atamın kitabı". Bakı-1974, səh. 69.
- Məmməd İbrahim. "Ömür karvanı". Bakı-1967, səh. 65.
- Məmməd Araz. "Qanadlı qayalar". Bakı-1973, səh. 28.
- Məmməd Araz. "Oxucuya məktub". Bakı-1978, səh. 71.
- Məmməd Araz. "Sənətdə son mənzil olmur". Bakı-2001, səh. 381-382.
Yenə orada, səh. 391.
- Məmməd Araz. "Oxucuya məktub". Bakı-1978, səh. 25.
- Məmməd Araz. "Sənətdə son mənzil olmur". Bakı-2001, səh. 181.
Məmməd Araz. "Atamın kitabı". Bakı-1974, səh. 27.
- Məmməd İbrahim. "Üç oğul anası". Bakı-1961, səh. 27-28.
- Məmməd İbrahim. "Ömür karvanı". Bakı-1967, səh. 76.
- Məmməd Araz. "Qanadlı qayalar". Bakı-1973, səh. 50-51.
- Məmməd Araz. "Həyatın və sözün rəngləri". Bakı-1975, səh. 4-5.
- Məmməd Araz. "Atamın kitabı". Bakı-1974, səh. 111-112.
- Məmməd Araz. "Sənətdə son mənzil olmur". Bakı-2001, səh. 229.

Məmməd Araz. "Oxucuya məktub". Bakı-1978, səh.

19.

Məmməd Araz. "Dünya sənin, dünya mənim". Bakı-1983, səh. 49.

Yenə orada, səh. 72.

Məmməd Araz. "Qanadlı qayalar". Bakı-1973, səh.

42.

Sona Xəyal. "Aç qapını gəlim, dünya". Bakı-1993, səh. 13.

Məmməd Araz. "Sənətdə son mənzil olmur". Bakı-2001, səh. 364.

Məmməd Araz. "Oxucuya məktub". Bakı-1978, səh.

119.

Ulduz, 1979, № 10, səh. 36.

Məmməd İbrahim. "Araz axır", Bakı-1964, səh. 34.

Məmməd Araz. "Qanadlı qayalar". Bakı-1973, səh.

15.

Məmməd Araz. "Sənətdə son mənzil olmur". Bakı-2001, səh. 379.

Məmməd Araz. "Daş harayı". Bakı-1992, səh. 104.

Məmməd Araz. "Həyatın və sözün rəngləri". Bakı-1975, səh. 10.

Məmməd İbrahim. "Ömür karvani". Bakı-1967, səh.

71.

Məmməd Araz. "Sənətdə son mənzil olmur". Bakı-2001, səh. 42.

Məmməd İbrahim. "İllərdən biri". Bakı-1969, səh. 5.

Məmməd Araz. "Seçilmiş əsərləri". Bakı-1986, səh. 244.

Məmməd Araz. "Dünya sənin, dünya mənim". Bakı-1983, səh. 90.

Məmməd Araz. "Dünya düzəlmir". Bakı-1992, səh. 62.

Məmməd Araz. "Daş harayı". Bakı-1992, səh. 36.

Məmməd Araz. "Seçilmiş əsərləri". Bakı-1986, səh. 294.

MÜNDƏRİCAT

Zər qədrini zərgər bilər.....	3
Dünyanın sözüdür dünyanın özü.....	9
Sel boğan dərələri bir mərd qadınla keçdim.....	31
Müharibə olmasa.....	52
Bəlkə bu yerlərə bir də gəlmədim.....	61
Mən Arazda şaxələnən çinardım.....	72
Namərdnən mərd yanaşı göyərdi.....	76
Sənətkar ömrü.....	77
Ədəbiyyat siyahısı.....	

Müasirlərim seriyasından 2003

- 1. Rəsul Rza**
- 2. Anar**
- 3. Cabir Novruz**
- 4. Məmməd Araz**
- 5. Nigar Rəfibəyli**

Yıqlımağa verilmiş 29.09.03

Çapa imzalanmış 27.11.03

Format 60x84 ₁₁₆ Şərti ç.v. 6,0

Hesab n.v. 5,2 Tirac 200

Qiyməti pulsuz

Müəllifdən hədiyyə

